

Staten var en
man....?

© 2000 Ann-Sofie Ohlander och Utvecklingsrådet för det statliga sektorn
Layout & Illustrationer: Pinor Art Illustration
Tryck: Printab, 2000

ISBN: 91-973538-3-3

Staten var en man...?

*Om kvinnor och män
i statens tjänst i historien*

Staten var en man...?

har skrivits av Ann-Sofie Ohlander på uppdrag av Utvecklingsrådets styrgrupp
och projektledare för utvecklingsarbete på jämställdhetsområdet.

Styrgruppen

Gunilla Hansén-Larson, ordförande

Arbetsgivarverket
ghl@arbetsgivarverket.se

Christer Hedvall
Arbetsgivarverket
che@arbetsgivarverket.se

Eva Thim
OFR
evat@stmf.se

Carl Bonde
SACO-S
carl.bonde@srat.se

Per Insulander
SEKO
per.insulander.fk@seko.se

Projektledare
Charlotte Isaksson
Utvecklingsrådet
08-402 28 36
charlotte.isaksson@utvecklingsradet.se

Projekthandläggare
Isa Wallenius
Utvecklingsrådet
info@utvecklingsradet.se

Innehållsförteckning

Förord	6
<i>Författarens förord</i>	8
I: Inledning: Var staten en man?	10
II: Gift med ämbetet? Äktenskapet i statens tjänst	12
"Sveriges rikets postmästarinna"	12
<i>"Med min egen hand posten förvaltad hafver..."</i>	13
<i>En länsman vid namn Karin</i>	14
Det arbetande hushållet	14
<i>Arbetets kvinnliga kroppsideal</i>	15
<i>Den emanciperade änkan?</i>	16
Statsmakt i tillväxt	18
Prästen som typisk statstjänsteman	18
<i>Prästen som ämbetsman</i>	19
<i>Prästlönen</i>	20
<i>Husbonden</i>	21
"Pastor Elsa" - hustrun i statens tjänst	21
<i>Innovationer: Silke och lin</i>	22
<i>Öppet hus</i>	23
<i>Sjukvård</i>	24
<i>Härbärg</i>	25
<i>Dop och bröllop</i>	25
<i>Den ideala prästfrun</i>	26
Den konserverade änkan	27
"det bröd som skall hämtas ur anhörigas välvilja"	27

III: Fel civilstånd? Äktenskapet som argument mot kvinnors arbete 29

Arbete eller äktenskap?	29
<i>"Ett underbart sätt att höja äktenskapsfrekvensen..."</i>	30
Tillträde bara för ogifta?	30
Från en historisk bottenpunkt...	31
...till en viss emancipation	33
<i>Ogift och myndig, eller gift och omyndig?</i>	33
Gifta kvinnors arbete	34
<i>Gift kvinnas självklara arbete</i>	34
<i>Det självklart ogifta</i>	35
<i>Den opålitliga gifta kvinnan</i>	35
<i>Kvinnliga akademiker</i>	36
<i>Staten som patriarkal äktenskapspartner</i>	37
<i>En förlängd hustruroll?</i>	38
<i>Det perfekta valet: ett högadligt skrivbiträde</i>	38
<i>Utslagen på a Darwin</i>	39
De ogifta kvinnornas tid	39
<i>Stockholmsäktenskap</i>	41
Mellan två omöjligheter	42
<i>Äktenskapet som förräderi?</i>	43
<i>Hymens strypande rosenband?</i>	44
<i>Sju emanciperade systrar</i>	45
<i>Ogift – ett medvetet val?</i>	45
<i>Statligt skrivbiträde: permanent tillfällig försörjning</i>	46
Alltid fel civilstånd?	47
Alltid rätt civilstånd!	48
Då steg äktenskapsfrekvensen...	49

IV: Uniformen gör mannen – men vad gör kvinnan? 51

Uniformen gör mannen	51
<i>Generalpostdirektören och brevbärarna</i>	51
<i>Stjärna med utspringande blixtar – Telegrafverket</i>	52
<i>Kvinnor i postverket: hushållsförkläde och ärmskyddare</i>	53

<i>Järnvägen: Schalett och armbindel</i>	55
Vad är en uniform?	57
<i>Prästrocken – den äldsta uniformen</i>	57
<i>Den militära uniformen</i>	59
<i>De civila uniformerna</i>	60
<i>Kvinnliga uniformer</i>	61
<i>Professorer och lärare – en ouniformerad kategori?</i>	62
<i>Uniformen och den manliga identiteten</i>	63
Uniformen och den kvinnliga identiteten	65
<i>Den kontroversiella studentmössan</i>	66
<i>Läkaruniform?</i>	67
<i>Ett uniformsbyte?</i>	68
<i>"En käck och klädsam mössa"</i>	69
Manliga uniformer – för kvinnor?	70
<i>Att klä sig i mansdräkt</i>	70
<i>Ordningsspolis och stationsskrivare</i>	71
Uniformen – en rustning mot kvinnor?	72
V: Kvinnor och män – tillsammans?	
Om kvinnans och mannens natur	74
Ensam med en man?	74
<i>Den farliga sexualiteten</i>	75
<i>Barnbegränsning?</i>	76
<i>Hotet från det utomäktenskapliga</i>	77
<i>Att föda "obemärkt"</i>	78
<i>Ensam i offentligheten?</i>	78
<i>Olika normer för kvinnor i mans- och kvinnoyrken?</i>	80
<i>Från omsorg om mannens moral...</i>	80
<i>Och kvinnans?</i>	81
<i>...till arbete mot sexuella trakasserier</i>	81
<i>Att överlista konventionen – Sonja Kovalevsky och äktenskapet</i>	82
Räcker kvinnans fysik för en statlig tjänst?	83
<i>"En hög svigtande telegrafstolpe.."</i>	83
<i>"Flera lager karbonpapper..."</i>	85
<i>För fysiskt svag för intellektuellt arbete?</i>	85

<i>Sekelskiftet 1900 – ett hårdare motstånd?</i>	87
<i>Hur svag är kvinnan?</i>	88
<i>Argumentering ad hoc</i>	89
Motröster	90
<i>Biskop Billing</i>	90
<i>Det radikala statskontoret</i>	90
<i>Professorerna Öhrwall och Wicksell</i>	91
<i>Carl Lindhagen</i>	92
<i>Män som stödde kvinnor</i>	92
VI: Behörig – men ändå inte? Emancipation med förhinder	94
Allt på en gång?	94
<i>Varför 1920-talet?</i>	95
Eller var det bara litet?	96
<i>En absurditet</i>	97
Man eller medborgare?	98
<i>"...en och annan vikarierande adjunkt"</i>	98
Den billiga kvinnan	100
<i>En knäckfråga: Folkskolläraernas löner</i>	100
<i>Havregryn för 14:00</i>	101
<i>"...någorlunda skäl för sin lön"</i>	102
Uppskjutet tillträde?	102
<i>Ett högt pris</i>	103
Mager utdelning?	104
<i>"Mina herrar!"</i>	106
<i>I princip – men i praktiken?</i>	107
<i>"En kvinnornas jätteprotest"</i>	108
Yrkesförbud för gift kvinna?	109
...eller rätt till yrkesarbete?	110
...och lika lön	111
<i>"Svenska medborgare" – en grundlagsändring</i>	111
Präster, försvaret...	112

Den ogifta medelklasskvinnan som historisk hjältinna	112
<i>Kvinnorörelser</i>	113
<i>Politisk representation</i>	114
<i>Kvinnosakskvinnor</i>	114
<i>Äntligen representerade</i>	116
En enveten elit	117
VII: Den statlige mannen	119
Referenser	122
Personregister	131
Befattnings- och yrkesregister	135

Förord

”Ju längre tillbaka du kan se, desto längre framåt ser du”

Detta är något som Winston Churchill lär ha sagt och vi tror att det är så. För att förstå sin nutid och framtid är det viktigt att känna till sin historia.

Därför har vi bett professor Ann-Sofie Ohlander att skriva en historisk tillbakablick om hur kvinnorna kommit in i statsförvaltningen och hur de blivit bemötta i denna manliga värld. Resultatet har blivit denna fängslande skrift om utvecklingen sett ur ett jämställdhetsperspektiv.

Ann-Sofie Ohlander är professor i historia vid Örebro universitet. Kvinnors och barns historia tillhör hennes centrala forskningsområden. I många år har hon arbetat för jämställdhet både inom högskolan och i samhället. Hon har också initierat ett forskarnätverk om människors värde och värdighet i modern historia.

Denna skrift vänder sig i första hand till dig som är statsanställd. Vi vill ge dig möjlighet att se på din egen och dina kollegors situation med nya ögon. Vårt syfte med boken är att inspirera till nya tankar och diskussioner.

Varför såg det ut som det gjorde tidigare?

Vilka spår av tidigare värderingar kan vi se idag?

Idag utgör kvinnorna drygt 40 procent av de anställda i statsförvaltningen. Hur är det att vara kvinna respektive man på dagens myndigheter och verk?

Hur kommer det att vara framöver?
Kan vi se trender?

Skriften omfattar tiden från 1600-talet fram till omkring år 1950. Vi hoppas kunna återkomma framöver med ytterligare en skrift som följer upp hur jämställdheten utvecklats i modern tid.

Med önskan om givande och tankvärd läsning.

*Styrgruppen för jämställdhet
Utvecklingsrådet*

Författarens förord

Utvecklingsrådet för den statliga sektorn gav mig hösten 1999 uppdraget att författa en skrift om kvinnor och män i statens tjänst i historien. Forskandet och författandet i detta ämne har varit alltigenom inspirerande och spännande. Information, idéer, uppmuntran, kritik och praktiskt stöd har jag under arbetet fått från många håll. Om kvinnors historia inom den statliga sektorn finns förhållandevis mycket forskning att tillgå. Forskningen om mannen och mansbilden inom den statliga sektorn företräds än så länge av ett fåtal. Den statlige mannen var därför ämnet för det seminarium i Utvecklingsrådets regi som inledde arbetet. Jag vill varmt tacka deltagarna i seminariet – det blev något av en rivstart för mig.

Huvuddelen av boken bygger på existerande forskning. Jag har såväl i text som referenslista försökt göra rättvisa åt detta faktum. Några forskares arbeten har lämnat omfattande stoff till framställningen, bland dem Carin Bergström, Skokloster, Christina Florin, Stockholms universitet, Britta Lundgren, Umeå universitet, Bengt Nilsson, Uppsala universitet och Solveig Widén, Åbo Akademi. Christina Florin har också läst och givit kommentarer till kapitel III, Fel civilstånd? Äktenskapet som argument mot kvinnors arbete.

Gunnela Björk, Örebro universitet har varit en både kritisk och uppmuntrande läsare tvärs igenom hela arbetet med skriften. Inspiration, idéer och synpunkter har jag också fått från kolleger och doktorander i historieämnet vid Örebro universitet, bland dem Sören Klingnéus, Thord Strömberg, Ingrid Hartman Söderberg och Ingrid Åberg. Per Insulander, Utvecklingsrådet har läst och kommenterat delar av manuskriptet. Vetenskapsjournalisten Ulla-Britt Strömberg, Uppsala, min författarkompanjon från boken *Tusen svenska kvinnoår* har bistått med råd, uppmuntran och goda idéer.

Ett stipendium från Kulturfonden för Sverige och Finland gjorde det möjligt för mig att vid ett Helsingforsbesök föra samtal i ämnet med Henrik Meinander och Irma Sulkunen, Helsingfors universitet och Rainer Knapas, Finlands Riksarkiv.

Kapitel IV, Uniformen gör mannen - men vad gör kvinnan? krävde en del ny forskning. I den fick jag hjälp av personal vid Försvarsmaktens högkvarter, Polishistoriska museet, Postmuseum, Sveriges Järnvägmuseum, Telemuseum och Tullmuseum. Hjördis Matti vid Sveriges järnvägmuseum berättade inspirerande om sin tid som kvinnlig stationsvakt vid SJ. Torgny Nevéus, Uppsala Universitet, delade med sig av sin kunskap om klädseln vid universiteten. Vid Statistiska centralbyrån i Örebro sökte jag hjälp i den tyvärr ganska fruktlösa uppgiften att försöka få fram statistik över de ständigt skiftande kategorierna statligt anställda under förra delen av 1900-talet.

Örebro universitetsbibliotek tillhandahöll inte bara tjänster ifråga om litteratur och litteratursökning utan också en forskarcell där jag kunde arbeta ostört under tre månader. Under en vistelse som fellow vid Kollegiet för samhällsforskning i Uppsala våren 2000 slutförde jag manuskriptet.

Charlotte Isaksson har varit min främsta kontakt vid Utvecklingsrådet. Karin Törnblom, Örebro universitet, stod med sedvanlig professionalitet för den praktiska organisationen av seminariet Den statlige mannen. Hon har också i arbetets slutskede bistått med anskaffning av bilder och upprättande av referenslista och register. Med personregistret fick jag också hjälp av Felicia och Amanda Kälvemark.

Skriftens titel Staten var en man är hämtad ur en berättelse från Agneta Emanuelsson och Rigmor Wendt, I folkhälsans tjänst. Sju decennier med den svenska distriktssköterskan.

Ann-Sofie Ohlander

Örebro den 8 september 2000

I: Inledning. Var staten en man?

År 1922 öppnades en sjukstuga i Karesuando. Sjukstugan fick namnet Viktoriahemmet. Bland de första hjälpsökande fanns en äldre fattig kvinna som berättade att hon gått dit på grund av en dröm. I drömmen hade staten kommit till henne. Staten var en man. Han hade sagt att hon skulle gå till Viktoriahemmet för att få hjälp.

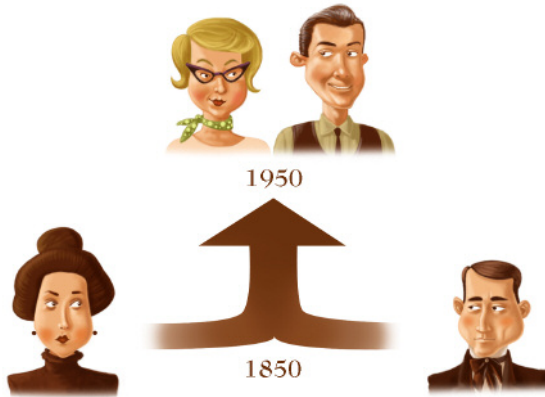
Hade den gamla kvinnan rätt? Var staten en man, eller åtminstone manlig till sin karaktär? Och hur förhöll sig staten till kvinnor? Var de välkomna? De båda frågorna är mina utgångspunkter i denna skrift. Den handlar om kvinnor och män i statens tjänst.

Genom tiderna har staten varit en stor arbetsgivare inom snart sagt alla områden och sysselsättningar, både för kvinnor och män. Men villkoren för kvinnor och män i statens tjänst har varit olika. Det gällde på 1600-talet så väl som vid mitten av 1800-talet. På 1600-talet kunde kvinnan fullgöra statstjänst som hustru eller änka. Vid mitten av 1800-talet var det de ogifta kvinnorna som först fick inträde i statens snabbt växande kader av personal. Men inte heller då var villkoren för kvinnorna i statens tjänst desamma som för männen. Det skulle ta mer än hundra år för dem att nå fram ens till någotsånär formell likställighet. Det manliga motståndet mot kvinnor i statens tjänst, särskilt i de högre ämbetena, var både hårt och mångfacetterat.

Varför var villkoren så olika? Och hur såg motståndet ut? För att få svar på den frågan presenterar jag i ett första kapitel några grunddrag om män och kvinnor i statens tjänst från 1600-talet och framåt.

I följande avsnitt behandlar jag främst tiden från 1850 till 1950, dvs den period när kvinnorna så småningom gick från inga till i stort sett lika rättigheter med männen i statens tjänst.

Argumentering om kvinnor och män finns under alla tider. Men i svensk historia ger perioden mellan 1850 och 1950 en tydlig och uttalad argumentering just om kvinnor, män och statstjänst. Det är tillräckligt länge sedan för att vi skall kunna få distans till resonemangen och se klart. Samtidigt är det tillräckligt nära i tiden för att vi skall kunna känna igen oss och dra linjer till nutiden.

En huvudfråga blir kvinnornas tillträde eller inte till statstjänst. Det kommer därför att handla mycket om kvinnor, kvinnors förhållanden och kvinnors argumentering. Men det handlar i själva verket minst lika mycket om männen. Bakom det tidvis intensiva motståndet mot kvinnors likabehandling i statlig tjänst går det att urskilja en man, en statlig man i historien. Och i bokens slutord är det honom det gäller. Var han så osympatisk, så orättvis som mycket av argumenteringen mot kvinnor tycks tyda på? Och varför var han i så fall det? Var det kanske så att han i sitt motstånd mot kvinnor i statens tjänst försökte försvara och rädda sin identitet som (statlig) man, en begriplig, sammanhängande och värdig självbild?

II: Gift med ämbetet? Äktenskapet i statens tjänst

"Sveriges rikes postmästarinna"

År 1636 utfärdades Sveriges första postordning. Ett år senare blev Gese Wechel chef för postkontoret i Stockholm och därmed också över hela det svenska postverket. "Sveriges Rikes Postmästarinna" brukade hon benämna sig under de fem år hon innehade ämbetet.

Hur kunde en kvinna bli chef över hela postverket? Postordningen talade ju bara om män? Särskilda postbönder skulle med hjälp av postdrängar se till att posten befordrades från postgård till postgård. Till en början föreskrevs att drängarna skulle löpa till fots. Från år 1646 kom den "ridande" posten; från och med då skulle postbönderna hålla häst. Mot slutet av 1600-talet tillkom särskilda postiljoner, som skulle ombesörja själva postbefordran.

Det svenska riket delades in i postdistrikt. I residensstädernas postkontor satt distriktschefer, så kallade lantpostmästare. Distrikten lydde under Stockholms postkontor, vars postmästare alltså var chef över hela Sveriges postverk. Denna postmästare beskrivs i postordningen som den som *"med flit och trohet dirigerar postväsendet i riket och det uti kontinuerlig stadig gång håller"*.

År 1636 utsågs det svenska postverkets förste chef, Anders Wechel. Men strax efteråt insjuknade han och dog. Då blev hans änka Gese hans efterträdare. Gese Wechel var inte den enda svenska rikspostmästarinnan under 1600-talet. År 1669 utsågs Margareta Beijer att efterträda sin avlidne make i ämbetet.

Också på lägre nivåer förekom kvinnliga postmästare. De var änkor efter postmästare och satt antingen på s k nådår, eller övertog tjänsten som innehavare. Nådår tillämpades också för andra kronans tjänare och innebar att änkan fick behålla inkomsten från ett ämbete under ett, ibland flera år efter makens död. Någon pension fanns inte.

Även om änkorna i postverket ödmjukt fick anhålla både om nådår och om att få överta ämbetet, sågs detta ändå ofta som en rättighet. Regeln var att änkan eller annan familjemedlem skulle ta över. Det förekom också s k "konservering", dvs änkan eller en dotter i huset kunde gifta sig med en man som aspirerade på tjänsten.

Etnologen Britta Lundgren återger dessa uppgifter i sin avhandling om kvinnor och kvinnlighet i det svenska postverket. Fram till år 1722 förekom det att änkorna tog över postmästarbefattningen. Under perioden från 1636 till dess fanns 38 kvinnliga postmästare eller 8 procent av samtliga. Därtill kom konserveringarna som innebar att posttjänsten stannade inom familjen och att dess försörjning säkrades.

"med min egen hand posten förvaltad hafver..."

Men hur klarade kvinnorna av att ta över sina mäns befattningar? Förklaringen var enkel: de hade redan som hustrur och döttrar haft hand om stora delar av posthanteringen. Änkan Beata Palm som år 1691 ville behålla postkontoret i Vadstena angav bland annat som skäl för att hon borde få befattningen: *"emedan jag mest med min egen hand posten förvaltad hafver i hela min salige mans lifstid, nämligen i tjugotvå års tid, efter han till sitt hus uppehälle måste med borgerlig näring och resande alltid vara borta, men med förmodan att jag likväl så förhållit mig däruti, att alla så höge som nedrige hafver funnit hos oss ett fullt nöje af en ärlig flitighet samt ospard tjänst mot hvarjom och enom med sina brev."*

Beata Palm hade i varje fall enligt vad hon själv uppger skött postsysslan också medan hennes man levde. Förhållandet underlättades av att postkontoret i allmänhet var inhyst i postmästarens hem.

Gifta kvinnor var i princip omyndiga och saknade rättskapacitet. I praktiken förhöll det sig annorlunda. De kunde agera självständigt, de kunde till och med uppträda vid tinget. Som änkor blev de än mer självständiga och kunde uppnå samma juridiska status som en man. I städerna kunde de ta över sin avlidna makes hantverk eller handel och erhålla burskap, precis som de manliga mästarna.

En länsman vid namn Karin

Att kvinnor hade del i männens tjänst förekom inte bara inom postverket. Under 1600-talet efterträdde åtminstone två länsmansänkor i den finländska delen av det svenska riket sina avlidna män. En av dem, Karin Thomasdatter i Pargas i Åbolands skärgård, förestod länsmansgården i 40 år och det sades om henne att hon *"uppträdde inför tinget med stor myndighet"*.

Det arbetande hushållet

När änkor övertog männens tjänster hängde det samman med att de redan under mannens livstid deltog i hans arbete, ja kanske till och med som postmästaränkan Beata Palm uppgav, i praktiken skötte det helt och hållet. Mannen var anställd i statens tjänst. Men inte bara han. Också hans hustru, hans barn, ja, hela hans hushåll deltog i arbetet som var förenat med tjänsten. Arbetsplats och hem sammanföll. Allt fanns och försiggick på samma ställe, med samma utgångspunkt.

Någon åtskillnad mellan privat och offentligt gjordes inte. Eller kanske

man snarare skall uttrycka det så, att det inte fanns någon särskild, privat sfär. I det avseendet skilde sig inte postmästarna från det övriga samhället. Tvärtom, postmästarsysslan var modellerad på det gängse mönstret för arbetsorganisation. I jordbruk som i hantverk bodde husbondefolk och anställda tillsammans i gård och hus. Arbetet var endast i liten omfattning mekaniserat och krävde många händer och insatser. Alla arbetade hårt, kvinnorna sammantaget ofta mer än männen, eftersom de förutom arbetet i jordbruk respektive hantverk också hade ansvaret för barn, mat och hushåll.

I jordbruket fanns en tydlig arbetsdelning mellan kvinnor och män. Männen hade hand om hästarna, stallet, åkerbruket och skogsbruket. Kvinnorna deltog också i åkerbruket, vid plantering och skörd. De hade hand om ladugården, nötboskap och smådjur, mjölkade, kärnade smör – en av Sveriges största exportvaror fram till 1800-talets slut – ystade, skötte ull-, och stora delar av linberedningen. Vid behov, till exempel när männen skrevs ut till krigstjänst – och det kunde vara ofta på 1600-talet – övertog kvinnorna också männens arbete i jordbruket. Historikern Jan Lindegren har utforskat Bygdeå socken, som drabbades hårt av militära utskrivningar på 1600-talet. Hans slutsats är att kvinnorna klarade av att ta över de frånvarande männens roll och hålla uppe produktionen på i stort sett sedvanlig nivå.

Arbetets kvinnliga kroppsideal

Kvinnorna arbetade med lika tungt grovarbete som männen. Ekonomikern Lena Sommestad som skrivit om mejerskor och mejerihantering menar, att det fanns ett "agrart" kvinnoideal med kraftig kroppsbyggnad och fysisk styrka som viktiga kännetecken. Det finns många historiska exempel på att kvinnor behövde ha det.

Var bonden till exempel också bergsman och drev bergsbruk deltog hustrun i det arbetet tillsammans med det övriga hushållet. Malmkrossning

beskrivs som en typisk kvinnosyssla. En skildring från Dalarna på 1700-talet berättar hur bonden till hjälp i smedjan vanligen har *"sin hustru, som trampar bälgarna och därunder sköter antingen sin sticksöm eller ock spinnslända, vilken hon så snart järnet toges ur elden hänger på en därtill uppslagen krok och tager i dess ställe till slägga jämte karlen, till dess järnet lägges igen, då hon tager till det förra"*.

Den emanciperade änkan?

När kvinnan blev änka och formellt fick ta över jordbruket innebar det alltså egentligen bara ett synliggörande av hennes insatser i produktionen. Det gällde som nämnts också i hantverk och handel, där änkan ofta tog över. Det finns många exempel på änkor som fått burskap och kunnat driva handel och hantverk vidare. År 1715, under stora ofreden, var i Arboga, Enköping och Västervik mellan 10 och 15 procent av dem som innehade burskap och drev hantverk och handel kvinnor. År 1840, när skråsystemet stod inför sin avveckling, fanns i Örebro förutom 108 manliga hantverksmästare också 19 änkor som drev sin mans rörelse vidare. "Konservering" av änkan förekom också bland hantverkarna. För smedsgesällerna i Eskilstuna gick vid början av 1800-talet vägen till egen verkstad och mästartitel ofta via giftet med en smedsänka.

Samma sak gällde till en början vid bruken, våra första anläggningar av industriell karaktär. Historikern Anders Florén har utforskat Jäders järnbruk i Västmanland. Där var fram till mitten av 1700-talet produktionen uppdelad på smedjor, med i princip ett smedshushåll för varje smedja. Om smeden dog kunde hustrun, eller i något fall till och med en dotter, ta över smedjan och driva den vidare.

Att bli änka och själv överta var dock för det mesta knappast en fördel eller något att stå efter. Men det finns ändå exempel på änkor som hellre valde att förbli ensamma än att ingå ett nytt gifte. Maria Sofia de la Gardie

blev änka när hon var 21 år och avstod medvetet från att gifta om sig. På sitt gods Tyresö drev Maria Sofia pappersbruk, tegelbruk, såg, kvarn, linneväveri och textilmanufaktur. I Skåne organiserade hon stenkolsbrytning. Hon drev också bankrörelse, satsade medel i Afrikanska handelskompaniet och annan sjöfrakt och gjorde affärer med spannmål. Hon var uppfinningsrik och startade Sveriges första oljeslageri för produktion av linfrö- och hampfröolja.

*Maria Sofia de la Gardie (1627-1694).
Grevinna, änka vid 21 års ålder,
godsägare och storföretagare.*

Målning av Hendrich Münnichhoven 1653 (Privat ägo).

Christina Piper (1673-1752), grevinna. När hennes make kom i rysk fångenskap under Karl XII:s krig startade hon storföretag och blev storgodsägare.

Porträtt av G E Schröder.

En annan adlig änka var Christina Piper, vars man dog efter sju år som rysk krigsfånge under den stora ofreden i början av 1700-talet. Det har diskuterats om Christina kanske kunnat lösa ut honom med en stor penningssumma, och varför hon i så fall inte gjorde det. Christina Piper köpte ett konkursmässigt alunbruk i Skåne och drev upp det till en storindustri med nära 900 anställda.

Statsmakt i tillväxt

Den svenska kronan expanderade både utåt och inåt under 1600-talet. Krigsmakten tog en allt större del av den manliga befolkningen i anspråk. Staten växte också på andra sätt. Inte bara Kungl. Postverket tillkom utan också Tullverket och en rad statliga kollegier, föregångare till nutidens statliga verk, bland dem Bergskollegium, Kanslikollegium och Kommerskollegium. En ny ämbetsmannaadel växte fram i anslutning till den nya statliga byråkratin.

Rättssystemet som tidigare till stor del skötts på lokal nivå med stort inflytande från befolkningen lades under starkare kontroll av statsmakten. Mål som tidigare lösts som tvistemål och genom förlikning, rubricerades i allt större omfattning som brottmål, och blev därmed en angelägenhet för statens rättsskipning.

Prästen som typisk statstjänsteman

Prästerna var överhetens representanter som alla i befolkningen kom i nära kontakt med. De fanns med som betydelsefulla ceremoniella och normgivande personer från vaggan till graven, för kvinnor såväl som män, för barn såväl som gamla. Prästerna och kyrkan togs under 1600-talet alltmer i bruk som statens redskap för att få kontroll över befolkningen. De längder där prästerna antecknade religiösa ceremonier som dop, vigslar, jordfästningar och nattvardsgäster tjänade alltmer också syftet att hålla reda på befolkningen. I husförhörlängderna noterades läskunnighet och kunskap i bibel och katekes. Konsten att läsa bibringades normalt sett i hemmen, av kvinnorna. Bland den svenska befolkningen var läskunnigheten vid slutet av 1600-talet kanske mest spridd i världen. Men vad man fick läsa var det hård kontroll över.

Prästerna är ett bra exempel om man vill komma åt äldre tiders statliga tjänstesystem och vilken roll män och kvinnor spelade i det. Ingen ämbetskategori torde heller vara så väl utforskad som prästerskapet. De utgjorde på 1700-talet omkring en procent av befolkningen, och var i riksdagen representerade av ett särskilt stånd, prästeståndet, fram till representationsreformen 1866. Därefter inrättades kyrkomötet som beslutsinstans för kyrkan.

Prästen som ämbetsman

Prästerna och kyrkan var centrala, allestädes närvarande och inflytelserika institutioner i det gamla samhället och det inte bara ur religiös synpunkt. Historikern Carin Bergström beskriver i sin avhandling om lantpräster på 1700-talet kyrkans och prästens funktioner. Kyrkbyn var den centrala orten i socken. Vid söndagsgudstjänsterna hade sockenborna närvaroplikt. På vardagarna hade de ofta anledning att besöka prästgården, den tidens "kommunallhus". Prästen utfärdade intyg och bekräftade betyg. Kunde den sökande inte uppvisa tillräckliga kunskaper i Luthers lilla katekes blev det varken flyttningensbetyg för den som ville flytta eller lysningsbevis för den som ville gifta sig.

Prästgården kunde också vara en "socialbyrå" där människor kunde få råd och hjälp men också förmaningar. I 1686 års kyrkolag föreskrivs att "när hat, vrede och bitterhet uppkommer emellan äkta folk... skall predikanten göra sin högsta flit att förnimma orsaken till samma oenighet". Kontrollen över äktenskapet och över sexualiteten var till stor del kyrkans sak. Kyrkan kunde själv utdöma bestraffningar och förväntades verkställa vissa världsliga sådana. Ogifta mödrar fick till exempel fram till år 1741 göra offentlig, därefter enskild avbön i kyrkan. Brudpar som väntade barn vid vigseln fick böta fram till 1856. Skilsmäsoärenden skulle passera domkapitlet innan de överlämnades till världslig rätt.

Prästen var ordförande i sockenstämman och socknens självklare styresman. I den egenskapen kunde han också ibland ställa sig på sockenbornas sida mot överheten. Prästerna förmedlade också statens budskap till befolkningen. Lagar, förordningar och cirkulär lästes upp för menigheten efter gudstjänsterna.

Prästlönen

Prästen drev själv in tiondet, kyrkoskatten, varifrån delar av hans egen lön togs. Några dagar varje höst blev prästgården "ett uppbördsverk i miniatyr". Prästerna kunde också ta upp avgifter för förrättningar, bröllop, begravningar etc. Det hände att prästerna försökte få ut för mycket av sina församlingsbor med långvariga tvister som följd.

Från 1680, när indelningsverket genomfördes, avlönades stora delar av den svenska statens anställda genom boställen och tillhörande jordbruk. En betydelsefull grupp var krigsmaktens officerare. Särskilda regler utfärdades för boställenas storlek och utseendet på de byggnader som hörde till.

Prästerna avlönades redan tidigare på detta sätt, förutom genom tionde och avgifter. Det innebar att prästerna också var jordbrukare. Här var de ofta förnyare och försökte introducera nya jordbruksmetoder i sina socknar. De

fick i praktiken också ofta bistå med sjukvård till församlingsborna – uttrycket ”prästm medicin” vittnar om detta. De ombesörjde också vaccinationer när sådana blev aktuella från smittkoppsympningens upptäckt strax före år 1800 och framåt i tiden.

Kyrkan, prästen och prästgården var därmed ”det nav runt vilket sockenhjulet snurrade”, skriver Carin Bergström.

Husbonden

I det sammanhanget förkroppsligade prästen inte bara kyrkan utan också tidens syn på husbonden, hushållets föreståndare. Det var han som skulle föra hushållets talan och ansvara för dess försörjning. Han hade inte bara ansvar för utan också full kontroll över hushållets medlemmar. Han kunde som husbonde skipa rätt i familjen, och hade rätt att aga inte bara barn och tjänstefolk utan också hustrun. En son eller dotter skulle inte sätta sig upp mot sin far; det kunde vara straffbart med ”smädeord mot föräldrar”. Samma sak gällde drängar och pigor. Hustrun kunde inta en liknande position gentemot tjänstefolket men var i varje fall i lagen underordnad mannen, saknade rättskapacitet och fick i princip inte bestämma över sin egendom eller inkomst. I praktiken fick hon dock ofta göra det, inte minst när männen var frånvarande från hemmet.

”Pastor Elsa” - hustrun i statens tjänst

För att en bonde skulle kunna sköta en gård måste han vara gift. Vem skulle annars ta hand om korna, mjölkningen, hushållet och matlagningen? Samma sak gällde för sockenprästen. Han måste vara gift för att kunna sköta sin tjänst och sitt boställe. Prästhustrun var en nödvändig del av mannens ämbetsutövning. På samma sätt var det för andra statens tjänare, alltifrån

landshövdingen som måste ha fru till att förestå hushållet och vara värdinna ned till den indelte soldaten, vars hustru ensam måste sköta jordbruket när han gjorde tjänst, vare sig det var krig eller fred.

Som historikern Sten Carlsson påpekat var prästeståndet längre tillbaka i tiden i hög grad "självrekruterande". År 1740 var omkring 45 procent av prästerna i Sverige uppvuxna i prästhem, år 1800 var motsvarande andel 37 procent. Andelen prästfruar som kom från prästhem var betydligt högre, 60 procent år 1740 och 47 procent år 1800. Seden att konservera änkan eller en dotter bidrog naturligtvis till att så många prästfruar kom från prästhem. Prästfruarna var därmed ofta de som bar kunskaperna om prästgårdskulturen och prästens praktiska ämbetsutövning.

Den finländska historikern Solveig Widén har forskat om prästhustrur och prästänkor under 1700- och 1800-talen. Hon ger en mångsidig bild av prästfruns funktioner. Prästfrun hade som andra hustrur att organisera hushållet, ett storhushåll som inte bara skulle tjäna den egna familjen utan också alla i församlingen. I en skildring från 1800-talet heter det: *"Förutom det dagliga arbetet, som hörde till ett vanligt hushåll, där bak och brygd, slakt och byk, vävnad och sömnad gjordes hemma, så kom härtill att styra för riklig förplägnad till alla gäster, som dagligen infunno sig"*. En kyrkoherdefru i Kalix på 1700-talet fullgjorde sin roll i församlingen så effektivt att hon fick tillnamnet "pastor Elsa".

Innovationer: Silke och lin

Liksom mannen skulle prästfrun vara en förnyare och föregångare. Om mannen experimenterade i jordbruket kunde hustrun försöka i trädgården. Ett av Solveig Widéns exempel är prästfrun Christina Catharina Ekeqvist i Mogata i Linköpings stift. I sin trädgård hade hon vid sekelskiftet 1800 tvåhundra fruktträd, bland dem tio olika slags körsbärsträd och dessutom mullbärsträd för silkesmaskodling.

Lin kunde man också odla, och i Nätra församling i Härnösands stift fanns på 1700-talet en prästfru som i sitt hem skapade ett centrum för bygdens linneväveri. Tack vare henne blev linnelärfvet en viktig näringskälla för socknen. I Offerdals prästgård i samma stift startades en spinnskola år 1764. Då fick 40 flickor lära sig att spinna fint lingarn till s k premiälärfvet. Prästfruarna hade också inflytande över de många sockendräkterna som skapades under senare delen av 1700-talet.

Fliten med linodlingen gav påtagliga resultat. I Vesilax prästgård i Tamerforstrakten redovisas i en bouppteckning år 1768, 21 olika långa borddukar, 17 dussin servietter, 10 dussin bättre handdukar och 30 grövre, 26 par lakan och 9 par madrassövertåg, allt tillverkat av lin odlat på bostället.

Öppet hus

Prästfrun var också med vid uppbörden av tiondet: *"Vissa tider på året kom det stora besväret att taga emot 'prästtiondet', och då var det vanligen prostinnan, som stod på logen och vägde säd eller i matboden och tog emot smör och ost."* När tiondet mottogs ordnades s k tiondekallas i prästgården, och då skulle församlingsborna få riklig undfägnad.

Det var vanligt med många barn i prästfamiljerna. I änkoras suppliker om nådår hänvisas ofta till skuldsättning och till att det finns många oförsörjda barn i familjerna. Men prästfrun skulle också sörja för andra barn. Fattiga och skyddslösa barn kunde tas om hand i prästgårdarna, och till sådana insatser hänvisar prästänkorna också när de ber om nådår.

Sjukvård

Liksom sina makar var prästfruarna ofta kunniga i sjukvård. Carl von Linné berättar i sin Lappländska resa om hur prostinnan i Kemi lärde honom ett knep att lindra eftervärkar vid barnsbörd. Prostinnan i Stora Mellby i Västergötland sades ha ett helt apotek hemma, och det var hon knappast ensam om bland prästfruarna. Hanna Linnarsson, prästfru i Skara stift, lär ha fungerat som läkare för snart sagt alla sockenbor. I sådan vård var också prästfruarna engagerade, tillsammans med mannen eller självständigt.

Flera generationer av prästfamiljen Pontén i Österkorsberga i Småland inackorderade och vårdade människor som led av psykiska besvär och handikapp. Denna sed att ta emot behövande spred sig i socknen och finns fortfarande kvar. Också andra prästfamiljer tog efter. Så gjorde mot slutet av 1800-talet kyrkoherden i

berättas att hon alltid besökte församlingsbor som var sjuka. Behövde någon åka in till lasarettet var det en självklarhet att kalla på henne och be henne följa med. Disa, Annas dotter följde med sin mor på sjukbesöken och utbildade sig som vuxen till sjuksköterska. Hon gifte sig också med en präst och fortsatte då,

Vederslöv i Småland Sven Johan oavlönad, med besök och assistans Norrlin och hans hustru Anna. åt sjuka församlingsbor, så som Deras dotter Anna blev prästfru i hennes mor och mormor gjort före Öja utanför Växjö. Om henne henne.

Härbärke

Det var enligt Solveig Widén också en allmän uppfattning att prästgårdar skulle ta emot resande gäster. I prästänkornas ansökningar om nådår klagas ofta över denna kostsamma och betungande skyldighet, särskilt om prästgården i fråga låg vid en allfarväg. Gästfrihet rädde dock inte överallt. Från Gothem på Gotland berättas att prästfrun vid sekelskiftet 1800 först blankt avvisat en resande som behövde nattkvarter. Följande kväll lyckades dock den resande få husrum i prästgården men mottagandet var inte det bästa. Gästkammaren hade inte städats på länge. Lakanen i sängen var både trasi-ga och smutsiga och gästen måste lägga en duk om huvudet för att skydda sig mot ohyra. Dessutom, klagade han, stördes hans nattsömn av råttors gnagande och katters jamande.

Dop och bröllop

Vid de kyrkliga förrättningarna spelade prästfrun en viktig roll. Hon var självklart närvarande vid bröllop och begravningar. Hon stod ofta gudmor och fadder vid dop. Hon klädde brudar. Från Härnösands stift berättas att "brudsaker" är en återkommande rubrik i prästgårdsinventarier: *"krona och krans, brudhår, örbucklor med vita rosor och röda hängen, bröstlappar med armhossor och blå och vita glasknappar infattade i silver"*.

Den ideala prästfrun

Som idealtypen för en prästfru framstår Anna Sara Drysen, prostinna på Visingsö under 1700-talet. Hon sägs ha varit en god hushållerska, ha skött sjuka, givit allmosor och varit så from att hon ständigt sjöng psalmer. Hon dog ung, ännu inte fyrtio år gammal. Hennes goda egenskaper som prästfru sammanfattas i en psalm i anslutning till den likpredikan som enligt tidens sed hölls över henne:

*De armas kval hon tog sig an
Hos henne råd, bot hjälp den fann
Som ofta klaga, tränger
Hon bröt den hunrigom sitt bröd
Besökte sjuka i livsnöd
På deras sotesängar*

Från de ofta idealiserande och anekdotiska exemplen ovan går det naturligtvis inte att få någon säker eller nyanserad bild av hur prästfruarna i verkligheten fungerade. Däremot framkommer ganska väl vad prästfrun förväntades vara och prestera – en oundgänglig del av prästens ämbetsutövning. Birgitta Meurling visar i en etnologisk undersökning av prästfruar på 1900-talet, att de också långt fram i våra dagar förväntades vara ”oavlönade församlingsassistenter” åt sina män.

Prästfrun var därmed en hustru inte bara i kyrkans utan också i statens tjänst. Det fanns säkert också stora likheter mellan henne och andra fruar till män med statliga ämbeten. Inte minst var försörjningsättet i och med indelningsverkets tillkomst år 1680 gemensamt. Inom krigsmakten tillkom dessutom männens frånvaro, ibland långvarig. Överstinnor och soldathustrur hade antagligen just det gemensamt att de måste svara för skötseln av inte bara familjen utan också jordbruket under männens bortovaro.

Den konserverade änkan

Att tjänsten av vad slag den vara månne också ansågs som inte bara en familjeangelägenhet utan en familjetillhörighet framgår dels av konserveringssystemet, dels också av att ofta en son kunde ta över. Också detta fenomen är särskilt väl studerat för prästerna, men det förekom också inom andra grupper och vore värt ett noggrannare studium.

I Solveig Widéns undersökning av Åbo stift är konservering av änkan eller dottern vanlig under förra hälften av 1700-talet men blir sedan alltmer ovanlig. Mot slutet av 1700-talet hävdas med allt större styrka från såväl sockenbor som kyrkans överhet att tjänsterna skall tillsättas efter faktiska meriter. Änkor och döttrar uppges också ha känt allt större ovilja mot konserveringssystemet.

Men samtidigt kvarstod problemet med deras försörjning. Änkorna i Widéns undersökning visar stor envishet och uppfinningsrikedom när det gäller att försöka säkra försörjning åt sig och familjen. De vänder sig inte bara till kontraktsprosten, biskopen och landshövdingen utan också ibland direkt till kungen. Under nådåret eller -åren anställer de adjunkt, sköter jordbruket och driver in kyrkoskatten – verksamheter de i själva verket redan under makens livstid var involverade i.

Prästerna avsatte i regel under sin livstid medel till den s k änketunnan, avsedd för änkornas försörjning. Beloppen blev dock i allmänhet små. Privata änkekassor för prästerskap, militär- och civilstat grundades under 1700-talet men fick till en början inte någon större anslutning.

”det bröd som skall hämtas ur anhörigas välvilja”

För döttrar till präster och andra ståndspersoner var det också besvärligt; en ogift dotter kunde knappast få något annat arbete än som guvernant. Vägen till försörjning gick genom äktenskapet. Men det hade sina problem ”...mera

sällan än alltid bana personliga egenskaper utan förmögenhet vägen till giftermål för henne; stundom är familjen oförmögen, stundom ogen nog att upptaga henne, och det bröd som skall hämtas ur anförvarters välvilja, är sensibelt att förtära." Så står det i en skrivelse om de oförsörjda döttrarnas problem från 1770-talet, undertecknad av generalguvernören i Svenska Pommern, Fromholt Armfelt.

De ensamstående kvinnorna i medelklass och överklass, änkor och döttrar blev under 1800-talet allt fler och deras försörjning ett alltmer besvärande problem för deras manliga anhöriga. De utgjorde längre fram inte heller i alla sammanhang lika självklart en del av sin fars, sons eller makes verksamhet, vare sig det rörde sig om hantverk och handel eller om statliga ämbeten. Att änkor kunde ta över blev också ovanligare.

En ökad kontroll och en striktare rättstillämpning alltifrån 1600-talet och framåt missgynnade kvinnor och gjorde att de också i praktiken berövades sin självständighet, en process som förmodligen nådde en fullbordan omkring år 1800.

Övergången till andra typer av produktion och anställningar gjorde att stora delar av arbetet skildes från hushållet; tjänsten innehades av individen utan rättigheter för familjen, till exempel änkor och efterlevande barn. Nu började liberalismens idéer om näringsfrihet, avskaffande av privilegier, minskat inflytande för staten och om individens friheter och rättigheter att slå igenom. Men vem var då denna liberalismens individ? En man? Kunde det också röra sig om en kvinna?

III: Fel civilstånd? Äktenskapet som argument mot kvinnors arbete

Arbete eller äktenskap?

Den 7 mars år 1912 gick fröken Edith Djurson, kontorsanställd vid Statens järnvägar, till sin chef, och frågade om hon kunde få ha kvar sin tjänst om hon gifte sig. Han trodde att det skulle gå bra, men rådde henne för säkerhets skull att skriva till generaldirektör Pegelow själv och fråga.

Efter detta positiva besked ägde lysning till äktenskap rum. Men generaldirektören, visade det sig senare, avslag fröken Djursons begäran. Som gift skulle hon inte få ha kvar sin tjänst. Edith Djurson tog då tillbaka lysningen. Men hon gav ändå inte upp utan sökte personligen upp generaldirektören för att framföra sin sak. Han stod trots detta fast vid sitt avslag.

Hon sökte då kontakt med kommunikationsministern, Axel Schotte. Denne var positiv till att hon skulle få vara kvar i sin tjänst även om hon gifte sig. Schotte ringde upp Pegelow och sade till honom att ta upp ärendet igen. Till slut fick Edith Djurson stå kvar i sin tjänst också som gift.

Två omständigheter är slående i historien om fröken Djurson. Den ena är att Statens järnvägar år 1912 tydligen hade rätt att avskeda en kvinnlig anställd, om hon gifte sig. Den andra att det verkar som om Edith Djurson i ett tvångsmässigt val mellan äktenskap och tjänst valde den senare. Hon föredrog att låta lysningen gå tillbaka framför att ge upp sin tjänst.

"Ett underbart sätt att höja äktenskapsfrekvensen..."

Fröken Djurson var inte ensam om sitt problem. "Staten har ett underbart sätt att söka höja äktenskapsfrekvensen" skrev år 1911 läkaren Ada Nilsson i en artikel i Social tidskrift med rubriken "Bör den gifta kvinnan genom lag utestängas från befattningar?" Hon fortsätter: "En ordinarie kvinnlig tjänsteinnehavare i t.ex. järnvägen kan få fortsätta precis samma arbete, som hon hade dagen innan giftermålet. Samma tid och samma ansvar, men från att förut ha haft en avlöning motsvarande 1 kr 5 öre i timmen får hon nu, degraderad till extra, 50, 60 öre i timmen. Förlorar dessutom semester på 30 dagar med full lön samt avlöning under sjukdom och därtill pension".

Om hon nu alls fick stanna kvar, får man väl tillägga. I lagen fanns ingen sådan rättighet, snarare tvärtom.

Tillträde bara för ogifta?

Hur såg lagstiftningen ut om kvinnliga tjänstemän inom SJ och andra statliga myndigheter? I ett cirkulär som Kungliga Generalpoststyrelsen utfärdade år 1884 fanns föreskrifter om kvinnliga anställda: "Till postexpeditör, liksom till föreståndare för femte eller sjette klassens postkontor, må äfven kunna antagas myndig kvinna, hvilken är ogift eller enka; börande likväl i dylikt fall å befattningen utfärdas endast förordnande, hvarigenom tjensten icke varder definitivt tillsatt. Träder kvinna som innehar sådan befattning inom postverket, i gifte skall hon anses hafva frånträdtt befattningen, likväl med rätt för Generalpoststyrelsen att låta henne kvarstå såsom extra biträde i postverket".

Enbart ensamstående kvinnor, ogifta eller änkor, kunde få anställning, och detta bara i lägre positioner. Kvinnorna skulle inte ges ordinarie tjänster utan endast förordnanden. När en kvinnlig anställd gifte sig ansågs hon automatiskt ha frånträtt sin tjänst. Så uttrycktes det i cirkulär från postverket år 1884, telegrafverkets instruktion av år 1902 och inom SJ från år 1908. För telegrafverket fanns dock ett undantag. Om maken var en tjänsteman inom telegrafverket skulle hon som "extra" – med mindre trygghet och lägre lön – kunna få kvarstå i arbete.

Men varför tilläts inte gifta kvinnor ha tjänster? Går man längre tillbaka i historien kunde ju åtminstone somliga kvinnor det. På 1600-talet kunde visserligen kvinnor i princip inte inneha statliga eller andra ämbeten, men en änka kunde ju, som vi sett i föregående kapitel, efterträda sin man inte bara i hantverk och handel utan också i en befattning som postmästare, till och med som rikspostmästare.

Men från 1700-talet blev det allt svårare också för änkor att få bekräftelse på sitt arbete genom att formellt överta männens befattningar och företag. Synen på arbetet individualiserades; det var den enskilde individen som innehade tjänsten, inte familjen – även om familjerna fortfarande ofta deltog i arbetet. I de fall arbetsplatserna skildes från hemmen blev detta ändå mera tydligt.

Men om det förut var änkor som i vissa fall kunde få tillträde till en tjänst, eller i praktiken ha ett slags rätt till en befattning som de genom gifte kunde överlåta på en man, hur kom det sig då att det främst var för ogifta kvinnor nya tjänster uppläts vid 1800-talets mitt?

Från en historisk bottenpunkt...

Svenska kvinnors ställning hade gradvis försämrats under 1600- och 1700-talen för att nå en bottenpunkt vid 1800-talets början. Dessa förändringar på lång sikt hängde nära samman med förändringar i samhällets eko-

nomiska och juridiska struktur. Inriktningen gick från hushållsekonomi mot industriell ekonomi, och därmed större inriktning på den enskilde individen, i praktiken på mannen.

Utvecklingen gick också från en pragmatisk och lokal rättstillämpning, där kvinnor trots en formellt svag ställning de facto kunde göra sig väl gällande, mot en allt större formalisering med krav på efterlevande av gällande regler och större inflytande från centrala myndigheter. Detta missgynnade kvinnor.

Under den första hälften av 1800-talet saknade svenska kvinnor de flesta medborgerliga rättigheter. De var omyndiga, kunde inte bestämma över sin inkomst eller egendom, hade inte tillträde till utbildningar vare sig inom hantverk eller skola, och hade begränsade möjligheter på arbetsmarknaden både som anställda och enskilda företagare.

Att vara piga, i hushåll, jordbruk eller annan verksamhet, var den normala anställningen för en ogift kvinna. I högre samhällsklasser fick kvinnorna leva på sina anhörigas välvilja, vilket i praktiken ofta innebar att de blev en obetald arbetskraft i hushållen, och ibland kunde skickas hit och dit mellan olika släktingar, som behövde hjälp av ett eller annat slag. De kunde också arbeta som guvernanter eller skolmamseller, kanske till och med starta en egen skola för flickor.

Som änkor kunde kvinnor inneha hantverk eller jordbruk; i övrigt var deras möjligheter till eget företagande begränsade. Fattiga kvinnor kunde få tillstånd att driva krogar eller kramhandel för att de inte skulle ligga fattigvården till last.

En kvinna kunde på grund av sin omyndighet formellt sett inte själv stå som föreståndare för ett hushåll; hon skulle enligt lagen alltid definieras i förhållande till en man – far, bror, make, husbonde, förmyndare etc. Men i praktiken var kvinnor ändå ofta just det – självständiga föreståndare för ett hushåll. Om det inte fanns någon manlig anhörig, eller om de som fanns inte klarade att försörja sina kvinnliga anhöriga blev kvinnorna hänvisade till sig

själva. Kvinnor levde i början av 1800-talet ofta ensam eller i hushåll tillsammans, och måste så gott det gick försörja sig själva och sina barn. Men med de begränsningar som gällde i kvinnors möjligheter att överhuvudtaget få arbeta, är det inte konstigt att de utgjorde merparten av dem som tvingades vända sig till fattigvården och be om understöd.

...till en viss emancipation

Vid 1800-talets mitt inleddes en rad förändringar för kvinnor. Författarinnan Fredrika Bremer hävdade i sina skrifter kvinnors rättigheter. Sophie Adlersparre började ge ut Tidskrift för hemmet, som om än försiktigt, pläderade för kvinnors rättigheter. Sammanslutningar bildades för att främja kvinnors rättigheter, Föreningen för gift kvinnas äganderätt år 1874, Fredrika-Bremer-förbundet år 1884.

Också riksdagsmännen började kräva förbättringar för kvinnorna. Deras drivkrafter var dels bekymmer för sin egen och sin samhällsklass betungande försörjningsplikter gentemot kvinnliga anhöriga. Dels var de inspirerade av liberalismens ideologi om lika rättigheter för alla individer. Samtidigt öppnade en ny tid nya möjligheter som kvinnor kunde få och nya samhälleliga behov som de kunde fylla.

Lika arvsrätt för kvinnor och män genomfördes år 1845. Året därpå avskaffades skråtvånget och år 1864 genomfördes en liberal näringsfrihetslagstiftning. Därmed ökade (ensamstående) kvinnors möjligheter att starta och driva egna företag.

Ogift och myndig, eller gift och omyndig?

De flesta förändringarna gällde nämligen just ogifta kvinnor; det var deras självständiga försörjning man ville gynna. År 1858 kunde ogifta kvinnor

begära att få bli myndiga vid 25 års ålder; år 1863 blev alla ogifta kvinnor automatiskt myndiga vid denna ålder. År 1884 sänktes ogifta kvinnors myndighetsålder till 21 år, samma ålder som för män. De gifta kvinnorna förblev däremot omyndiga ända fram till år 1920.

Skillnaden mellan att vara ogift och gift för en kvinna var radikal under perioden från 1858 till 1920. Ogifta kvinnor blev inte bara myndiga. När vissa utbildningar och yrken från 1850-talet och framåt öppnades för kvinnor, skedde det naturligtvis enbart för ogifta kvinnor. Hur gick det då för den kvinna som gifte sig? Ja, hon blev alltså inte bara omyndig, hon förväntades också automatiskt och enligt lagen lämna sin anställning.

Gifta kvinnors arbete

Det fanns ett undantag från regeln - folkskollärarinnorna. Genom en statlig förordning av år 1859 fick de genomgående samma rättigheter som de manliga folkskollärarna. De fick i princip om än inte alltid i praktiken samma lön - kvinnornas löner sänktes dock år 1906 - samma pension och också rätten att stå kvar i tjänst när de gifte sig.

Denna sistnämnda rätt var dock inte oomtvistad. Kyrkan hade det offentliga ansvaret för skolan, och år 1893 begärde kyrkomötet av regeringen, att lärarinnor som gifte sig skulle avskedas. Också riksdagsmotioner framlades med samma innehåll. Kraven gick dock inte igenom.

Gift kvinnas självklara arbete

Man bör också komma ihåg att i praktiken gällde regeln om avsked vid giftermål inte för arbetarklassen. Där var det i stället det normala att gifta kvinnor arbetade, som stathustrur och hjälpkvinnor i jordbruket och som arbeterskor i samtliga industrigrenar. Det var en självklar nödvändighet för

deras familjers försörjning. Detsamma gällde givetvis bondhustrurna.

Sedan gammalt fanns som nämnts ytterligare en kvinnlig yrkeskategori som av hävd förutsattes vara gifta och därtill ha fått barn – barnmorskorna. År 1894 var 71 procent av de svenska barnmorskorna gifta. Efter sekelskiftet 1900 blev ogifta barnmorskor vanligare.

De självklart ogifta

Sjuksköterskorna, däremot, som ofta hade sin bostad på sjukhusen, lämnade i normalfallet sina tjänster när de gifte sig. Distriktssköterskorna, en ny yrkeskategori från år 1920, hade däremot en självständig ställning och kunde också vara gifta.

Ingen av dessa kategorier innehade statliga befattningar. Det hade däremot kvinnorna i de statliga verken och myndigheterna, och det var dem lagstiftningen i praktiken avsåg.

Kvinnor fick från 1860-talet utbildning för och anställning i lägre befattningar vid posten, telegrafan, järnvägen, tullen och andra statliga verk och myndigheter som till exempel Fångvårdsstyrelsen, Kommerskollegium, Lantmäteristyrelsen, Patent- och registreringsverket, Statistiska centralbyrån, Riksförsäkringsanstalten och Vetenskapsakademien. Men befattningarna hade i det stora flertalet fall "extra" karaktär, ibland "extra ordinarie". Vid 1900-talets början kom dock några första ordinarieanställningar. I regel var kvinnorna ogifta och lämnade sina tjänster vid giftermål.

Den opålitliga gifta kvinnan

Men det fanns ett undantag eller i varje fall särfall: kvinnliga anställda vid Telegrafverket. Om den tillkommande var tjänsteman inom verket kunde kvinnan få stanna kvar, visserligen med lägre lön och degraderad till "extra".

Men gifta sig med någon utanför verket gick inte. Den uppgivna anledningen till detta var hänsyn till telegramhemligheten – kvinnan skulle inte kunna hålla tyst! Någon motsvarande bestämmelse för de manliga tjänstemännen fanns inte.

Kvinnlig posttjänsteman fick däremot inte vara gift med en manlig sådan, bland annat därför att *"kassorna kunde då lättare komma att gå sin väg"*. *"Hur går det då med telegrafverkets kassor"*, frågade den i kvinnofrågor stridbare politiker Carl Lindhagen ironiskt, när gifta kvinnors tjänstgöring i de statliga verken debatterades i riksdagen 1912.

Kvinnliga akademiker

År 1873 fick kvinnor tillträde till universiteten, men inte förrän år 1928 till statliga läroverk. De kvinnliga studenterna blev därför få, också därför att de flesta tjänster och ämbeten var stängda för dem, trots att de hade hög utbildning. De kunde inte som männen efter disputation göra en akademisk karriär. De kunde i praktiken inte heller få bli lektorer eller adjunkter vid läroverken. I ett par fall kunde de under slutet av 1800-talet tjänstgöra som extra. Från år 1905 reserverades lektors- och adjunktstjänster genom lag för män. Kön gick före kompetens.

För Stockholms högskola, som var privat, var det däremot möjligt att år 1889 anställa Sonja Kovalevsky, kvinna och därtill gift och mor, som professor i matematik. Vid det 1862 grundade Högre lärarinneseminariet kunde kvinnor ha tjänst som lärare; den uppgivna motiveringen till detta undantag var, att disciplinen inte kunde bli ett problem med enbart kvinnliga elever.

Under första världskriget ökade kvinnornas antal i offentliga befattningar. Det stora flertalet var fortfarande ensamstående. År 1920 fanns det bara 1 600 gifta kvinnor i statlig tjänst. Av dem var 273 anställda vid posten, 513 vid SJ och 642 i televerket.

Staten som patriarkal äktenskapspartner

Det hände naturligtvis också att kärlek uppstod på arbetsplatsen med äktenskap som följd. Historikern Christina Florin har i en artikel med rubriken Statens erogena zoner inte bara pekat på den möjligheten, utan också visat hur relationen manlig chef och kvinnlig sekreterare på arbetsplatsen återspeglade den patriarkala relation som rådde i den borgerliga familjen.

Kanske bottnade det manliga motståndet mot att låta gifta kvinnor få behålla sina tjänster eller att överhuvudtaget ge kvinnor anställda i statliga verk samma rättigheter som männen i en rädsla, att en relativt jämlik relation på arbetet kunde komma att följa med in i hemmet? Om kvinnan hade en beroende och osäker ställning i hemmet, borde hon kanske också ha det på arbetsplatsen?

När den statliga sköneregeringskommittén skulle uttala sig om kvinnor anställda i stats-

tjänst föll plötsligt de gängse kraven på att den personliga kompetensen skulle ges företräde bort. I stället blev kön den dominerande faktorn och man sökte upprätta könsgränser, där kvinnor som grupp skulle vara underordnade män. Eller som Florin formulerar det: *"Just som skrivbiträden skulle först och främst kvinnor anställas; de skulle inte bli ordinarie i gängse bemärkelse utan bara få en något fastare anställning: de skulle få ålderdomsunderstöd men inte pension"* osv.

En förlängd hustruroll?

Man kan här jämföra med sjuksköterskor och diakonissor, yrken som var gjorda helt efter kvinnlig modell. Teologen Tuulikki Koivunen-Bylund hävdar i sin doktorsavhandling om Samariterhemmet i Uppsala, att diakonissan i sin yrkesroll skulle efterlikna en prästfru och fylla samma funktioner som hon.

Historikern Agneta Emanuelsson visar i sina undersökningar av kvinnlig sjukvårdspersonal, att sjuksköterskan motsvarade det borgerliga hemmets husmor, på sjukhuset underordnad läkaren/husfadern. Också för de statliga skrivbiträdena fanns tydligen en sådan modell, där det kvinnliga skrivbiträde på samma sätt som hustrun i ett äktenskap skulle vara underordnad och beroende av mannen/chefen.

Det perfekta valet: ett högadligt skrivbiträde

Vad hände då om tycke uppstod mellan chefen och biträdet. Ja, då följde den patriarkala relationen – och kvinnans tjänande arbete – med in i äktenskapet. Christina Florin återger ett sådant exempel ur en otryckt biografi över antikvarien och arkeologen Emil Eckhoff.

I den berättas hur Eckhoff fann sin blivande maka, fröken Märta Lei-

jonhufvud, på sin arbetsplats där hon arbetade med renskrivning av protokoll och skrivelser. Han dikterade, hon skrev, detta särskilt sedan han fått ont i höger arm. *"Under deras gemensamma trägna arbete uppstod så småningom en böjelse dem emellan som mynnade ut i en äktenskaplig förening 1900. Med den litterära läggning hon hade blev hon honom en god hjälp och ett godt stöd även vid utarbetande av hans vetenskapliga forskningsarbete."*

Utslagen p g a Darwin

Visst kunde gifta kvinnor ändå under vissa omständigheter få arbeta som lärare. Men deras position var sårbar. Ett exempel på detta är Gulli Rossander-Petrini, filosofie doktor i fysik från Uppsala universitet. Hennes make var lektor vid Växjö läroverk. Själv fick hon en tjänst vid flickskolan i Växjö. Där blev hon vid ett tillfälle tillfrågad av en elev om hon trodde att människan kom från aporna. Gulli Petrini kände till Darwin och ville inte ljuga om sin naturvetenskapliga uppfattning. Hon fick då lämna sin tjänst vid flickskolan.

Hon sökte då en tjänst i vid läroverket år 1906, men fick den inte därför att hon var gift. Saken prövades av Kungl. Högre läroverkskommittén. Under hänvisning till att den nya läroverksstadgan föreskrev att en ordinarie lärarinna skulle vara ogift tillsattes i stället en student, som ännu inte var färdig med sina studier.

De ogifta kvinnornas tid

När Edith Djurson år 1912 valde att hellre låta lysningen gå tillbaka än att riskera sin anställning genom att gifta sig, var hon inte ensam om att handla så. Den diskriminerande lagstiftningen mot gifta kvinnors arbete fick också andra kvinnor att välja arbete framför äktenskap. Det gjorde de fastän

det ju samtidigt också rådde diskriminering av kvinnor på arbetsmarknaden med låga löner och dåliga karriärmöjligheter.

Aldrig har så många svenska kvinnor förblivit varaktigt ogifta som under tiden mellan 1850- och 1930-talen. Av kvinnor födda på 1870-talet var andelen som förblev ogifta hela livet så hög som en fjärdedel. Särskilt många var de i de högre samhällsklasserna, bland borgerskapets, prästerskapets och ämbetsadelns döttrar. Där kunde det under vissa perioder röra sig om hälften.

Mellan åren 1750 och 1850 hade den obesuttna befolkningen på landsbygden mer än fyrdubblats. Det gällde grupper som torpare, backstugusittare, statare och daglönare. Från dem kom också många varaktigt ogifta kvinnor, oftast med arbete som pigor. Också bland arbeterskorna i industrin var andelen varaktigt ogifta stor. Högst var äktenskapsfrekvensen bland bönderna och den jordägande adeln.

Det har framlagts flera teorier om varför kvinnorna inte gifte sig. Som slentrianmässiga förklaringar brukar framföras, att det på grund av den stora utvandringen till Amerika skulle ha funnits så många fler kvinnor än män i giftasvuxen ålder i Sverige. Männerna skulle alltså inte räckt till.

Men då skall man komma ihåg att också ett stort antal kvinnor utvandrade, 450.000 allt som allt, att jämföra med männens cirka 700.000. Den skönsproportionen, vanligen beräknad som antalet kvinnor på tusen män, var inte heller mer ogynnsam under 1800-talet än vid mitten av 1700-talet – och på 1700-talet var äktenskapsfrekvensen betydligt högre. Det innebär att inte bara de varaktigt ogifta kvinnorna var många under perioden; antalet varaktigt ogifta män var också stort.

En annan ofta framförd förklaring är, att kvinnorna flyttade från landsbygden till städerna, medan männen stannade kvar på landet. De rent "geografiska" möjligheterna att träffa en äktenskapspartner skulle genom detta ha minskat.

Kanske kan både utvandringen och inflyttningen till städerna ha spelat någon roll för den låga äktenskapsfrekvensen. Men de förklarar inte den höga andelen varaktigt ogifta kvinnor i de högre samhällsklasserna, i medelklass och överklass – därifrån förekom knappast någon emigration och många av dem fanns redan i städerna.

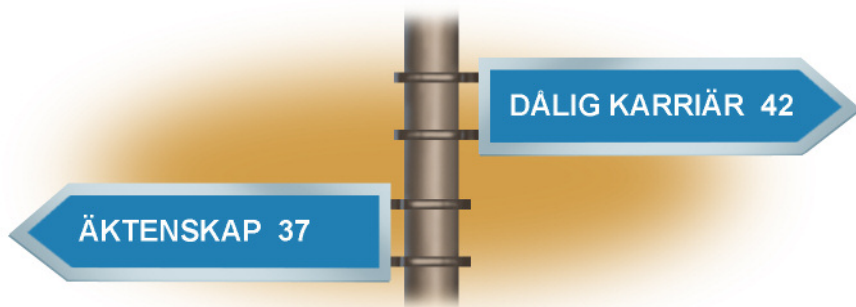
Och det var nästan enbart kvinnor från de högre samhällsklasserna, som överhuvudtaget kunde få den utbildning och de anställningar, som gjorde det nödvändigt för dem att välja mellan äktenskap och yrkesliv. En piga arbetade normalt vidare i jordbruket om hon gifte sig – som bond-, torpar- eller startarhustru. En arbeterska förutsattes fortsätta arbeta som gift – mannens lön räckte sällan ensam till försörjningen.

Stockholmsäktenskap

Men också arbetarkvinnor kunde tveka att ingå äktenskap. I Stockholm förekom under slutet av 1800-talet, att man bland arbetarbefolkningen trots myndigheternas ogillande och reprimander levde tillsammans utan att vara gifta. Stockholmsäktenskap kallades det.

En förklaring till Stockholmsäktenskapen skulle kunna vara, att kvinnorna förlorade så mycket på att vara formellt gifta att de hellre avstod – gifte de sig blev de ju omyndiga och fick inte bestämma över vare sig sin inkomst, egendom eller sina barn. Något arv eller ägande att bevaka genom att ingå äktenskap hade de ju i allmänhet inte.

Mellan två omöjligheter

"Om jag blott kunde förstå om kvinnans mission består i annat än att vara barnaföderska och mannens tjänarinna, så vore det bra. Det är nog till en del hennes mission, men jag föraktar, avskyr denna kallelse. Jag är så stolt, så härsklysten att det känns så svårt att ej kunna komma någon vart här i världen."

"...jag kan ej hjälpa att jag bra gärna ville vara rik och vore jag rik skulle jag aldrig gifta mig. Det är just därför jag önskar det, ty jag tror att jag ej passar till hustru, jag är despot och bekväm av mig, intet därav får en god hustru vara."

"...är det ej bättre vara sin egen herre och fattig, än bunden?"

Så skriver Ellen Fries i sin dagbok år 1872. Då är hon 17 år gammal, men slåss redan med problemet om äktenskap och självständighet. Hon tillhörde en överklassfamilj i Stockholm, pappan var överste och sekreterare i Krigsvetenskapsakademien, hon var enda barnet. Tidens underdåniga hustruroll vill hon inte acceptera – men vad skall hon göra med sitt liv? Hon blir en av de första kvinnliga studenterna i Sverige, studerar historia, och disputerar som första kvinna i Norden för doktorsgraden vid Uppsala universitet år 1883.

Ellen Fries valde alltså medvetet bort äktenskapet för att kunna få ägna sig åt det hon mest önskade, studier och forskning. Men sedan? Vid universite-

tet fick hon inte stanna kvar; kvinnor hade ju inte tillträde till högre statstjänster. Av samma anledning kunde hon inte få anställning vid ett statligt läroverk. Hon blev lärare på ett privat flickläroverk i Stockholm och ägnade all sin lediga tid åt historisk forskning.

Men det bortvalda äktenskapet? I ett testamentariskt förordnande från år 1890 skriver hon: *"Jag har på gamla dagar (hon var då 35 år) haft ett barnsligt oförståndigt tycke allt sedan sista veckan i Porla 1888, och med mitt öppna och uppriktiga lynne har det varit plågsamt att aldrig kunna tala därom och jag vill ej dö med denna hemlighet och skulle vilja att personen i fråga finge veta detta..."*

Valet mellan äktenskap och yrke hade sitt pris också för den som gjorde det medvetet och i protest mot kvinnans dåtida familjeroll. Man skulle kunna säga att Ellen Fries, i likhet med många andra kvinnor, levde sitt liv mellan två omöjligheter. Ett äktenskap med den tidens underdåniga kvinno- roll var omöjligt för henne, tillträdet till en forskar- eller lärarkarriär var stängd.

Ellen Fries dog redan vid 44 års ålder av blindtarmsinflammation. Ändå hann hon uträtta förbluffande mycket. Hon inriktade sig på kultur- och kvinnohistorisk forskning och blev nydanande. Hennes historiska skrifter läses än idag. Hon intresserade sig också för pedagogik och försökte förnya historieundervisningen i skolan. Hon engagerade sig också i kvinnosaken och skrev i Tidskrift för hemmet.

Äktenskapet som förräderi?

Ellen Fries var långt ifrån ensam om att göra det medvetna valet mellan äktenskap och yrke. Juristen Elsa Eschelsson, som tillhörde en rik överklassfamilj, bestämde sig tidigt för att göra karriär inom universitetet och valde därför bort äktenskapet. Läkaren Ellen Sandelin gjorde detsamma. De som valt bort äktenskapet för sitt yrkes skull kunde känna det som ett förräderi när kamrater och kolleger gifte sig. Gulli Rossander berättar i ett brev:

"Jag minns en gång, då jag var temligen nygift och var i Stockholm en jul och var bjuden till Anna Ahlström tillsammans med Ellen Sandelin och Elsa Eschelsson. Ellen Sandelin förklarade mig rent ut vara förrädare mot kvinnosaken. Elsa ville inte gå så långt – hon höll filosofiskt på den personliga friheten, så hon tyckte ju alla fall, att det var min rättighet att gifta mig om jag ville, men nog var det tråkigt ändå. Egentligen tror jag, att det var henne fullkomligt obegripligt att jag gjorde det."

När fysikern Gulli Rossander och botanikern Astrid Cleve förlovade sig samtidigt, trodde Rossander att det blev för mycket för Elsa Eschelsson. När Eva von Bahr, docent i fysik, gifte sig blev Eschelsson också besviken – von Bahr borde ha satsat på att försöka bli professor.

I en situation där en kvinna måste förbli ogift om hon kanske i en osäker framtid skulle kunna få tillträde till högre statliga befattningar var naturligtvis Eschelssons inställning befogad. Men denna konflikt som tycktes utspelas mellan kvinnorna var naturligtvis i själva verket bara ett uttryck för den orimliga situation de tvangs leva i. I ett samhälle som diskriminerade alla kvinnor, men gifta mer än ogifta, måste de som trots svårigheter ville försöka utöva ett självständigt yrke avstå från kärlek, äktenskap och familjeliv. Och de som valde äktenskapet och familjelivet var, i varje fall i princip, utestängda från möjligheterna till ett eget yrke och en yrkeskarriär.

Hymens strypande rosenband?

Elfrida Andrée gjorde under slutet av 1800-talet en lysande karriär som domkyrkoorganist och tonsättare. Hon var inte bara den första svenska kvinna som fick anställning som organist, hon tillhörde också den första kullen kvinnliga telegrafister. Hennes motto var: "*Det kvinnliga släktets höjande*".

Frågan om huruvida äktenskap och karriär kunde förenas berörde Elfrida Andrée djupt. Hon diskuterade ingående problemet med sin väninna Maria Rahmn, som hade avstyrat sitt bröllop, därför att hon inte ansåg att äktenskap

var förenligt med konstutövning. När Elfridas avhållne vän Birger Hallén ville gifta sig med henne, gav hon honom sitt svar i ett brev: *"Skall den mänskliga friheten och utvecklingen strypas av hymens rosenband, då är det tusenfalt bättre att sjunga: Frihet vill jag lofva, det är den bästa gåfva!"* Elfrida Andréé förblev ogift hela livet.

Sju emanciperade systrar

I mer än trettio år verkade bonderiksdagsmannen Jonas Andersson från 1850-talets mitt och framåt ivrigt för liberala reformer, bland dem rätt till utbildning och yrkesarbete för kvinnor. Själv hade han tolv barn, av dem sju döttrar. Alla döttrarna utbildade sig till de "nya" kvinnliga yrkena. Tre blev folkskollärarinnor, en dövstumslärlarinna, en studerade som den första kvinnliga eleven vid Konstfackskolan i Stockholm och utbildade sig därefter till telegrafist, en blev fotograf, och den yngsta, slutligen, sjukgymnast.

Ingen av de sju gifte sig, trots att det av bevarad korrespondens framgår att det fanns friare. De ville kanske inte få det som mamma Lovisa, som fick 12 barn och därtill långa perioder hade ensamansvaret för ett stort jordbruk, medan maken satt i riksdagen i Stockholm. Också Lovisa understödde döttrarnas utbildning och yrkesval.

Ogift – ett medvetet val?

Exemplen kan mångfaldigas, även om det är svårt att få säkra iakttagelser för större grupper. En sådan grupp är dock de kvinnliga akademikerna, särskilt intressanta eftersom de skaffade sig en högre utbildning som skulle givit dem tillträde till högre statliga positioner om de varit män.

I en undersökning av kvinnliga akademiker i Sverige mellan åren 1873 till 1914 redovisar historikern Tord Rönholm deras civilstånd. Andelen

varaktigt ogifta kvinnor var ju redan hög i det övre medelklasskikt som huvuddelen av de kvinnliga studenterna kom ifrån. Men för dem som blev akademiker var talet ändå högre. Det verkar som om nästan två tredjedelar av de tidiga kvinnliga studenterna förblev ogifta genom livet. Detta stöder, hävdar Rönnholm, tesen att många över- och medelklasskvinnor medvetet valde bort äktenskapet för att kunna göra en yrkeskarriär.

Säkert fanns också andra skäl till den höga andelen varaktigt ogifta kvinnor än att de medvetet valde ett självständigt liv framför omyndighet i äktenskapet. Men det spelade en uppenbar och dokumenterad roll.

Samtidigt var ju detta självständiga liv beskuret, jämfört med männens. I teorin, en teori som dock efterlevdes som vore den verklighet, skulle tiden som ogift för en kvinna vara endast en kort period i livet mellan vuxenblivande och giftermål. I enlighet med detta förklarades kvinnor också vara ointressanta för högre befattningar eller vidare karriärvägar. De skulle ju ändå snart sluta.

Men det stämde ju inte för perioden i fråga. Trots att det aldrig vare sig förr eller senare funnits så många varaktigt ogifta svenska kvinnor som under perioden mellan 1850- och 1930-talen, dröjde det till långt in på 1900-talet innan kvinnor kunde få ordinarie befattningar och innan offentliga karriärvägar öppnades för dem. De flesta fick fortsätta som kontorsbiträden, telefonister, telegrafister, postkassörskor utan karriärmöjligheter och med löner som i bästa fall räckte till en knapp bärning.

Statligt skrivbiträde: Permanent tillfällig försörjning

Hur levde hon, det kvinnliga skrivbiträdet i statens tjänst, permanent tillfälligt anställd på villkor avsedda för en kort övergångsperiod i ungdomen?

Vid förra sekelskiftet fanns omkring 500 skrivbiträden, inklusive deltid-anställda, i statlig förvaltning. Närmare 70 procent hade flickskoleutbildning.

Deras levnadsförhållanden återges i ett remissvar från den 1907 bildade Föreningen för kvinnor i statens tjänst. Historikern Christina Florin kommenterar: *"Trots att skrivbiträdena i statshänseende var 'fina damer' var deras arbetsförhållanden och levnadsförhållanden många gånger bedrövlige – de utgjorde ett slags proletariserad borgerlighet eller aristokrati."* Bengt Nilsson påpekar visserligen i sin avhandling om kvinnor i statliga verk, att deras löner nog åtminstone var dubbla mot en pigas. Men det var knappt nog.

Florin sammanfattar: Omkring hälften av dem hade 75 kronor i månadslön. Det skulle räcka till *"ett delat hyresrum som dessutom skulle eldas och lysas upp med ved och fotogen, vilket gick på ca 15 kronor. Middag på en hushållsskola och övriga måltider slukade 25 kronor i månaden. Klädkonto – en klänning per år och en vardagskjol och blus, skor, hattar för sommar och vinter och det enklaste ytterplagg – uppgick till 13 kronor. Därutöver – läkare, tandläkare, skatter, försäkringar, bad, borstar, tvål, brevporton etc."*

Besvärligt var det också för alla de extra ordinarie män som fanns i verken. Men kvinnorna kunde aldrig hoppas på befordran och ordinarie anställning. Varken deras anställningsvillkor eller arbetstid var definierade, och de hade inga sociala rättigheter vid sjukdom eller till pension.

Alltid fel civilstånd?

Just den diskriminerande omständigheten att kvinnor inte tilläts vara kvar om de gifte sig, användes alltså som ett argument för att stänga dem ute också som ogifta. En kvinna hade fel civilstånd hur hon än vände sig – som ogift var hon en flyktig arbetskraft som det vore olönsamt att satsa på, var hon gift hade hon överhuvud inte på arbetsmarknaden att göra.

År 1909 öppnades genom ett riksdagsbeslut möjligheten att ge kvinnor tillträde till vissa högre statliga befattningar. När beslutet kom ut på remiss till olika instanser fördes åter argumenten om kvinnors ständigt felaktiga civilstånd fram.

Så resonerade man i varje fall vid Uppsala universitet år 1911, när man skulle avge remiss på riksdagsbeslutet. I diskussionerna där hette det bland annat, att gift kvinna, särskilt gift kvinna som har barn, inte under några omständigheter kan anses lämplig att inneha högre akademiska befattningar. Samtidigt borde man inte "premiära celibatet" genom att ge ogifta kvinnor rätt att inneha sådana tjänster – detta särskilt inte under en period när nativiteten sjunker – "ett dödens tecken för Sveriges folk". Möjligheten att gifta sig skulle ju dessutom i "etiskt" avseende utgöra en farlig frestelse för den ogifta kvinnliga akademikern.

Såväl den ogifta som den gifta kvinnan relaterades till äktenskapet, och äktenskapet användes som argument för att begränsa den ogifta kvinnans karriärmöjligheter och förvägra den gifta kvinnan fast anställning eller anställning överhuvudtaget.

Äktenskapet spelade en viktig roll både i löneregleringskommitténs förslag år 1911 och för de remissinstanser som uttalade sig om förslaget. Kommittén hävdade att kvinna som gifte sig därmed automatiskt borde frånträda sin tjänst.

Alltid rätt civilstånd!

Men också mannen hade ju ett civilstånd. Hur fungerade äktenskapet i det sammanhanget? Vilken skillnad fanns mellan ensamstående och gifta män?

Det märkliga är att äktenskapet som argument fungerade på precis motsatt sätt för män som för kvinnor. Också mannen förutsattes gifta sig. När han gifte sig blev han enligt lagen familjeförsörjare. Och för att kunna klara av det krävdes givetvis fasta positioner, karriärmöjligheter och en god lön.

För den ogifte mannen gällde märkligt nog samma argument. Eftersom han skulle gifta sig, ja, för att han skulle kunna gifta sig, måste karriärvägar öppnas för honom.

Ett negativt argument för kvinnor blev ett argument med motsatt och positiv innebörd ifråga om män. Samtidigt vet vi att argumenteringen stämde dåligt med verkligheten. De flesta gifta kvinnorna i Sverige hade förutom sitt hushållsansvar också ansvar för familjens försörjning. Deras inkomst var i de flesta fall oundgänglig för att familjen skulle klara sig.

Då steg äktenskapsfrekvensen...

Ogifta kvinnor borde inte tillåtas konkurrera med män om högre tjänster, eftersom de då hotade mannen som familjeförsörjare. Detta argument framfördes då och då, framför allt från sekelskiftet och framåt, när frågan om kvinnors eventuella behörighet för högre tjänster blev aktuell. Eller som docenten Erik Wellander år 1915 uttryckte det i Svenska Dagbladet: "Nu är det obestridligt, att hvarje adjunktur som besättes av kvinna, icke besättes av en man". Skulle den ogifta kvinnan få en tjänst hindrade hon med detta familjebildningen, hävdade han.

Samtidigt var man medveten om att arbetsgivarens rätt att avskeda kvinnor som gifte sig negativt påverkade äktenskapsfrekvensen. Därmed påverkades också nativiteten, som vid början av 1900-talet sjunkit till nivåer, som oroade inte minst försvarsvänner i en tid av utrikespolitiska spänningar och krig.

Vid mitten av 1930-talet väckte riksdagsmän från såväl höger- som vänsterpartier motioner, där man krävde att gifta kvinnor överhuvudtaget inte skulle ha rätt till arbete. Motiven för detta var att män var familjeförsörjare, och att de arbeten som fanns under lågkonjunktur och arbetslöshet borde reserveras för dem.

Men samtidigt hade nativiteten sjunkit till lägre nivåer än någonsin. Ur den synpunkten kvarstod problemet med att andelen ogifta var så hög i samhället, och att det fanns kvinnor som hellre behöll sitt arbete än riskerade att förlora det genom att gifta sig och få barn.

Den s k Kvinnoarbetskommittén tillsattes för att utreda frågan. När dess arbete var slutfört hade den ekonomiska konjunkturen gått upp, arbetslösheten hade minskat, och kommittén hade kommit till ett resultat som gick tvärtemot motionärernas syften. Man föreslog en lagstiftning, där arbetsgivare förbjöds att avskeda kvinnor för att de gifte sig eller väntade barn. Hänsynen till befolkningsutvecklingen spelade en roll i sammanhanget.

Förslaget gick igenom. Från och med år 1939 kan en svensk arbetsgivare inte avskeda en kvinna för att hon gifter sig eller väntar barn. När lagen kom steg äktenskapsfrekvensen bland de statligt anställda kvinnorna och säkert också bland andra.

År 1922 var 12 gifta kvinnor anställda i Tullverket (15,6 procent) och 2 vid Riksbanken (5,6 procent). År 1947, nio år efter det att förbudet att avskeda gifta kvinnor trätt i kraft var motsvarande antal gifta kvinnor anställda vid Tullverket 124 (48 procent) och vid Riksbanken 44 (52,4 procent). Bengt Nilsson, som återger siffrorna i sin doktorsavhandling om kvinnliga statstjänstemän, påpekar att det dessutom gäller den period som sagts vara "*hemmafruns förlovade tid*" i Sverige.

IV: Uniformen gör mannen – men vad gör kvinnan?

Uniformen gör mannen

”Kläderna gör mannen”, säger ordspråket. Så tycks det långt fram i tiden ha varit i den svenska statens tjänst. Inte bara militären bar uniformer. Det gjorde också de statliga tjänstemännen, särskilt de som var synliga utåt. Det gällde till exempel präster, postmästare, stationsinspektorer och telegrafkommissarier. Men också de som befann sig längre ned på rangskalan hade uniformer - brevbärare, stationskarlar och telegrampojkar.

Kläderna ”gjorde” alltså de statligt anställda männen, oavsett befattning. Men ”gjorde” kläderna också kvinnan? Från 1860-talet fanns ju kvinnorna i statlig tjänst, inom post och telegraf som postkassörskor, telefonister och telegrafister, på statliga myndigheter och verk som kontorister.

Generalpostdirektören och brevbärarna

Hur såg uniformerna ut? Etnologen Britta Lundgren återger en skildring från Kungliga Postverket för omkring hundra år sedan i sin doktorsavhandling om kvinnorna vid posten:

”Generaldirektören hade en axelklaff av slät guldgalon, som närmast kragen hade en uniformsknapp av största storleken. För övriga tjänstemän bestod gradbeteckningen av flätade axeltränisar med olika antal krönta posthorn. Byråchef, postdirektör, sekreterare och kamrerare hade axeltränsen flätad med dubbla 3 guldsnören,

varpå satt tre posthornseblem för byråchef, två för postdirektören och ett för sekreterare-kamrerare.

Nästa kategori hade en axelträns, som var flätad av ett guldsnöre och ett svart redgarnssnöre. På detta satt tre posthornseblem för postmästare av klass IA, två emblem för förste aktuarie, intendent, ombudsman, postmästare klass IB och överkontrollör. Ett emblem hade postmästare av klass 2A, förste kontrollör, aktuarie, förrådsförvaltare, registrator, revisor samt postmästare av klass 2B.

För övriga tjänstemän var gradbeteckningen två svarta flätade redgarnssnören i axeltränsen. Postmästare av klass 3 och 4 samt kontrollör hade tre posthorn på axeltränsen, förste postexpeditör hade två och postexpeditören en.”

Så fint utstyrda var posttjänstemännen vid sekelskiftet. Så väl synligt, så detaljerat berättade deras uniformer om var de befann sig på Kungliga Postverkets rangskala. Ju högre upp desto mera guld och utsmyckningar. Men också de lägsta befattningshavarna, brevbärarna, bar uniform.

Stjärna med utspringande blixtar – Telegrafverket

Praktfulla uniformer bar man också inom andra statliga verk. År 1853 tillkom Kungliga Elektriska Telegrafverket. År 1856 fastställdes också särskilda föreskrifter för hur verkets personal skulle vara klädd. Uniformen skulle bestå av ”frack av mörkblått kläde med svart foder, ståndkrage och guldbroderi, guldgalonerade långbyxor av samma färg och tyg, vit väst, trekantig hatt med blå och gul kokard samt svärd (!).”

Denna uniform gällde för de högre tjänstemännen. De som tjänstgjorde på telegrafstationerna skulle bära en släpuniform, dvs den klädsel som bars i arbetet till vardags. Denna skulle bestå av ”rock av mörkblått kläde med ståndkrage och dubbla slag, byxor av samma tyg utan galoner, mössa med en halv tum bred guldgalon, kokard samt i överkanten en i brons slagen förgylld stjärna med utspringande blixtar åt tvenne håll”.

"Bärande av tjänstedräkt och tjänstetecken" är rubriken på en författning från Telegrafverket från år 1927. Där föreskrivs att tjänstedräkt skall bäras av dem som helt, eller nästan helt, tjänstgör utomhus som till exempel linjemästare, förste reparatör, stationsförman och stationsbiträde. Också linjearbetare, telegrambärare och telegrambud skall vara uniformerade. Expeditionsvakter och stationsbiträden som inte bar uniform men hade kontakt med allmänheten skulle väl synligt bära ett tjänstetecken med Telegrafverkets emblem i förgylld metall. Liknande uniformsföreskrifter gällde inom till exempel järnvägen, tullen och polisen, de senare så kallade halv militära organisationer, samtliga med stor kontaktyta mot offentligheten. Det bör dock observeras att polisen blev en statlig myndighet först år 1965.

I Televerket tycks bruket av uniformer så småningom ha avtagit, i varje fall ifråga om den verksamhet som ägde rum inomhus och utan synlig kontakt med allmänheten. I Telegrafverkets bestämmelser från 1856 verkar det som om alla befattningshavare skulle bära uniform. På bilder av telefonister och telegrafister från slutet av 1800-talet är samtliga civilt klädda, och i 1927 års författning talas det enbart om uniformer för dem som har utomhustjänst eller kommer i beröring med allmänheten. Inom posten och andra utåtriktade verksamheter behölls uniformerna och finns fortfarande kvar om också i avdramatiserade och moderniserade former.

Kvinnor i Postverket: Hushållsförkläde och ärmskyddare

Från 1860-talet fanns ju också kvinnliga tjänstemän inom flera verk, till exempel Postverket, Telegrafverket och SJ. Vid posten kunde kvinnorna vara postexpeditörer och poststationsföreståndare. Inom telegrafen var de telegrafister och telefonister. Vid järnvägen kunde de arbeta som kontorister. Hur såg deras uniformer ut? Sydde man upp speciella kvinnliga modeller och pryddes också de med guldsnören och posthorn, med stjärnor och blixtar och, vid SJ, med gyllene vingar på hjul?

Klädsel på Posten

Bergshamra Poststation, Solna, 1954: Kvinnan t v är poststationsföreståndare, kvinnan t h postbiträde. Männen i skärmössa är lantbrevbärare och övriga två löspostutdelare.

Foto: Postmuseum, Stockholm

Nej, så var det inte. De kvinnliga posttjänstemännens klädsel får vi besked om i en skildring från Stockholm år 1901. Där berättas det, att 'fröknarne' i kassorna satt 'i ljusa lif, armskyddare och kulörta hushållsförkläden'. Ärmskyddarna var till för att hindra kläderna att smutsas av bläck och annat.

Kvinnorna i postens tjänst bar alltså inte uniform, vare sig i Stockholm eller någon annanstans. Ett förslag till uniform, som skulle passa också för kvinnor framfördes visserligen i tidningen Posten år 1902. Den kvinnliga huvudbonaden skulle enligt detta förslag vara utan skärm och kjolen skulle vara utan prydnad. Men planen kom aldrig till genomförande.

Men även om kvinnorna inte hade uniformer kunde de få synpunkter på sin klädsel. Några regler fanns inte, men en chef kunde ingripa om kjolarna tycktes för korta eller färgerna för brokiga: "Ska ni ha rockar så ska det vara samma färg. Här ser det ut som ett städregemente", predikade en personalkontrollör.

Kvinnorna försökte faktiskt ibland med informella medel åstadkomma en uniform. *"Jag minns en sommar/.../ då bestämde vi att vi skulle ha lika så vi köpte bomullsklänningar, pastellfärgade, smärutiga. Då var man ju lika. Det var ju ganska trevligt egentligen".*

Järnvägen: Schalett och armbindel

Likadant var det vid järnvägen. Där kunde manlig personal ståta med skärmmössa, syrtut av militärt snitt, guldränder och SJ-embem. Men inte kvinnorna.

Från 1867 fanns kvinnliga telegrafister, kontorsskrivare och skrivbiträden vid järnvägen. Tjänsterna hade högt anseende och de anställda kom från medel- eller överklassen. I dessa tjänster bars i regel inte uniform.

Men redan tidigare än så fanns det andra kvinnor anställda vid järnvägen. Grind- och vägvakterna, som skulle stänga grindar och hålla uppsikt vid övergångar när tågen kom, var i allmänhet kvinnor. Många av dem var gifta med banvakter och vaktade grinden utan egen lön. Men den kunde också redovisas särskilt. År 1872 fick Karolina Johansson, som var gift med en banvakt i Vislanda, 3 kronor i månaden för att passa grindarna vid järnvägen. Många kvinnor vaktade grindar högt upp i åren, ända upp i åttioårsåldern. Den sista kvinnliga grindvakten arbetade vid Nora Bergslags järnväg ända fram till år 1979, då järnvägen lades ned.

Vid grindarna stod kvinnorna vakt i sin vanliga klädsel: förkläde, schallett och kanske en värmande schal över axlarna. Men vid vissa tillfällen byttes de kvinnliga grindvakterna ut mot män.

Så länge unionen mellan Sverige och Norge bestod reste kungen ofta med tåg mellan Stockholm och Oslo. År 1861 utgick order till baningenjörerna vid Västra stambanan, att då någon kunglig person finns på tåget *"istället för den posterande kvinnan skola af vid Banans underhåll tjenstgörande Banvaktarne vid sådana vägöfvergångar bestrida vaktgöringen; och ...böra vara lika och*

snyggt klädda i deras tjänstgöringskläder lämpade efter årstid och väderlek.”

Uniformen var förbehållen män och, tycks det, uniformerna verkar ha varit ett tecken på att man fanns i den ”verkliga” offentligheten.

Städerskor var en annan kategori kvinnor, som tidigt arbetade vid SJ. Enligt ett reglemente av 1921 skulle *”städerska å ångfärja på SJ bekostnad...erhålla...klädning av svart yllesatin bestående av blusliv, bälte och kjol samt förkläde av klot, försett med spetsar nedtill”* – en typiskt kvinnlig klädsel. Samma uniform gällde för tågstäderskor. Enligt en uppgift från 1947 fick städerskorna senare grå rock och båtmössa med mössmärket SJ i svarta bokstäver på blå botten. Där finns en likhet med manliga uniformer.

Grindvakterska vid järnvägen, Söderala

Foto: Sveriges Järnvägsmuseum, Gävle

Kvinnliga plats- och stationsvakter fanns på mindre stationer redan på 1920-talet. Manliga väg- och platsvakter hade rätt till uniformsmössa med ett krönt SJ, medan kvinnorna fick en blå armbindel med SJ i gula bokstäver på. I telegrafverket skulle de manliga telegrambuden bära uniform, medan de kvinnliga ännu i 1957 års tjänstereglemente förutsätts bära en armbindel med televerkets emblem.

Till SJ hörde också järnvägsrestauranger och där arbetade också kvinnor redan från början i typiska kvinnoarbeten och med kvinnlig klädsel. Den första kvinna som blev chef för en järnvägsrestaurang hette Wilhelmina Skogh.

År 1873, när hon var 24 år, utsåg järnvägsstyrelsen henne till chef för järnvägsrestaurangen i Storvik.

Vad är en uniform?

Uniformerna måste ha varit mycket viktiga – varför skulle man annars lägga ned en sådan möda på deras utstyrsel och detaljerna i alla de olika gradbe-teckningarna?

Vad är då en uniform? Och varifrån kommer den? Enligt Nationalencyklopedien, är uniform en *"likformig, i regler fastställd tjänstedräkt för en bestämd samhällsgrupp."* Den kan *"representera den styrande makten eller lagliga överheten"*. Men den kan också vara ett *"tecken på yrkesskicklighet och utbildning"*. Enligt Nationalencyklopedien är uniformen också en signal om, att den som bär den har *"avsagt sig rätten att agera som enskild individ och att han/hon underordnat sig vissa bestämmelser"*. Men uniform kan också användas till att visa *"sammanhållning i grupp"*.

Ordet uniform för nog allra först tanken till det militära området. Nordisk familjebok från år 1920 anger kort och gott uniformen som *"en likformig klädsel för vissa korporationer, särskilt den likformiga dräkten för krigsmakten"*. De flesta uniformer verkar också vara gjorda utifrån en ursprungligen militär modell.

Prästrocken – den äldsta uniformen

Men de äldsta statliga uniformerna som fortfarande används är prästrockarna eller kaftanerna, och de har inte militära förebilder. Svenska kyrkan har ju från 1500-talet fram till och med just år 1999 varit en statlig institution. Prästens vardagsdräkt, den svarta långrocken härstammar från reformationstiden på 1500-talet och bygger på katolska förebilder. Prästkragen har

utvecklats ur den s k nedvikskrage som fanns i mansdräkten på 1600-talet. Av denna runda krage finns nu bara ett par bandlika flikar kvar, den s k prästelvan. Idag markeras prästens identitet till vardags i allmänhet bara genom en vit rundkrage. År 1959 tog man fram en ämbetsdräkt för kvinnliga präster med kjol.

Mässkrudar och liknande bärs i högmässan och vid andra kyrkliga ceremonier och har traditioner tusentals år bakåt i tiden. Särskilt praktfulla är biskoparnas skrudar, burna med attribut som mitran - en hög mössa - och kräkkan, en utsmyckad stav. Mässkrudarna är desamma för kvinnliga och manliga präster. Biskoparna bär från 1805 också ett stort biskopskors.

Prästen spelade förr i tiden en viktig roll inte bara i gudstjänster, vid dop, bröllop och begravningar. Han var också statens ämbetsman, var fram till år 1862 självskriven ordförande i sockenstämman, hade ansvar för folkbokföring och husförhör, kunde i viss omfattning utöva domsmakt, och hade att läsa upp Kungl Maj:ts kungörelser och förordningar efter gudstjänsterna. De kunde vara så många och långa att prästerna klagade över den tid det tog.

Många skildringar i litteraturen vittnar om den respekt och ibland skräck som prästdräkten kunde inge. I Gustaf Frödings välkända dikt "Våran prost" är det just uniformen, prästrocken och prästkragen, som skapar auktoriteten.

Prosten i dikten beskrivs som "en vänlig själ" som inte skäms för att hans far var bonde. Han "lever som vi", ratar inte buteljen, älskar mat, är "lat som vi/ Men annat blir det vid helgen/ Så fort han fått prästrocken på/ vi andra känna oss

ynkligt små,/ men prosten likasom växer/ för då är han prost från topp till tå/ och det en hejdundrande prost ändå/ i stort pastorat med annexer". I fortsättningen talar dikten åter om *"hur vördig han var/ häromsistens i kappan och kragen".* Uniformen gör mannen, både kyrkans man och statens, i prostens gestalt sammansmultna till en.

Den militära uniformen

Inom post, telegraf och järnväg och naturligtvis polis- och tullväsende hämtade man sina förebilder från de militära uniformerna, arméns såväl som flottans. Ändå har de militära uniformerna kommit in ganska sent i historien. I Sverige började man använda uniform först på 1600-talet. Det viktigaste skälet var att man lättare i strid skulle kunna skilja de egna soldaterna från fiendens. Uniformen skulle också göra ett imponerande intryck och sprida skräck. Inom Postverket som inrättades på 1630-talet och kunde betraktas som en "halvmilitär" organisation, bar postiljoner och postförare på linjerna till utlandet uniform.

Gustav II Adolf införde på 1630-talet olika färger för de svenska regementena. Från slutet av 1600-talet blev mörkblått den svenska arméns färg, men det fanns fortfarande färgvariationer mellan regementena. Genom århundradena följde uniformernas utveckling herrmodets utveckling, långrock och trekantig hatt vid 1600-

talets slut, epåletter började man använda som gradbeteckning på 1700-talet, långbyxor var en nyhet på 1800-talet. Vid 1800-talets mitt infördes särskilt praktfulla paraduniformer i Europa.

Men vapnens utveckling gjorde så småningom ett nytänkande om uniformerna nödvändigt. I boerkriget i södra Afrika vid förra sekelskiftet kunde

boerna med hjälp av kikare urskilja de brittiska officerarnas uniformer och inrikta sig på att skjuta mot just dem. Från och med nu blev i stället kaki och grå fältuniformer regeln, och officerarnas uniform skulle inte alltför mycket skilja sig från de menigas.

Under 1900-talet har de svenska militära uniformerna blivit enklare, mer enhetliga och framför allt avpassade för sitt ändamål. Officerare går numera sällan i uniform utanför tjänsten; detta gäller i ännu högre grad de värnpliktiga. Kvinnlig militära uniformer skiljer sig i princip inte från mäns, utom att de kan bäras med kjol.

De civila uniformerna

Under 1700-talet växte de statliga ämbetsmannakårerna i Europa. Mot slutet av 1700-talet började man i flera länder använda särskilda uniformer för polis-, tull- och posttjänstemän. Den första civila uniformen i det svenska riket användes när Vasa hovrätt inrättades i Finland år 1766.

Gustaf III försökte under slutet av 1700-talet införa en särskild nationell dräkt, "svenska dräkten". Dräkten skulle genom att vara enkel och enhetlig motverka alltför mycket ståt och prål. Ungefär samtidigt infördes efter utländsk modell militärt inspirerade ämbetsdräkter. Sådana fanns för landshövdingar, hovrättsråd, lagmän, häradshövdingar, kronofogdar och länsmän. Efter år 1809 infördes undan för undan ämbetsuniformer för samtliga ämbetsverk. Också en särskild adelsuniform tillkom.

För hovet infördes en särskild hovdräkt och uniformer fanns *"ända ned till kapellet och baletten"*. På de manliga uniformerna angavs rang genom broderier. Till vissa dräkter av högre rang hörde också en särskild värja. De militära förebilderna till uniformerna var uppenbara.

Kvinnliga uniformer

När kvinnorna vid mitten av 1800-talet fick inträde i yrken, där det också fanns män, ställdes de alltså utanför uniformen. De fick inte bära männens uniformer och inga särskilda uniformer tillskapades eller anpassades för dem. Däremot skapades uniformer för befattningar och yrken där det enbart fanns kvinnor. Om man bortser från drottningars klädsel och insignier, bör den på 1700-talet införda hovdräkten vara den äldsta kvinnliga uniformen i statlig tjänst, därtill buren av personer med hög ställning och potentiellt stort inflytande.

I övrigt var de tidigaste och vanligaste kvinnliga uniformsbärarna diakonissan och sjuksköterskan. Deras uniformer från mitten av 1800-talet var gjorda med tidens gängse kvinnliga klädsel som förebild, diakonissans också med inspiration från nunneordnar. Olika anstalter och sjuksköterskeskolor skapade egna uniformer. Invigningen till yrket skedde med ceremonier. Broscher och mössor markerade vilken skola man kom ifrån.

Diakonissorna arbetade ju som medhjälpare åt präster, och det ligger därför nära till hands att tro att de var statsanställda. Men deras löner bekostades på andra sätt, genom privata bidrag, eller från kommunernas fattigvårdsstyrelser, där prästerna långt fram i tiden var självskrivna ordförande. Sjuksköterskornas löner bekostades i allmänhet av landstingen. Bådadera, sjuksköterskan och diakonissan fanns dock i offentliga sammanhang, diakonissan i ett statligt sådant.

Statligt anställd var däremot tågstäderskan. Också hon bar, som nämnts, en kvinnlig uniform, som tillhandahölls av arbetsgivaren.

Frälsningsarmén är förmodligen den första organisation som skapade kvinnliga uniformer efter manlig modell och också gav kvinnor rangbeteckningar av militärt slag. Kvinnliga frälsningssoldater och officerare bar kjol men också hattar gjorda i enlighet med den tidens kvinnliga mode, s k bonnetter. De kvinnliga frälsningssoldaterna gick därmed som likvärdiga in i en efter militär modell skapad rangordning.

På det militära området var förmodligen lottorna de första som fick uniformer av ”manlig” karaktär (1924). Under 1930-talet kom kvinnor in i försvaret och fick då uniformer gjorda efter manliga modeller – men med kjol. Att kvinnor skulle bära långbyxor var inte tänkbart. De första kvinnor som började bära långbyxor till en uniform var enligt uppgift distriktsskötterskorna, som ofta måste färdas långt under besvärliga förhållanden.

Kvinnorna inom telegraf och telefon tycks aldrig ha burit uniform. Där verkar uniformerna redan i slutet av 1800-talet inte heller ha varit vanliga bland motsvarande manliga befattningshavare. Detta kan bero på att de till skillnad från posttjänstemännen inte i samma omfattning mötte allmänheten i sitt arbete i telefonväxlar och på telegrafstationer. Då behövde inte deras tillhörighet till verket markeras utåt.

Professorer och lärare – en ouniformerad kategori?

En stor statlig kategori var anställda vid universitet, högskolor och läroverk. De bar i allmänhet inte uniform, även om det framför allt vid universiteten fanns andra insignier som doktorsring, doktorshatt och frack med särskilt broderad krage. Studentmössan var ett uniformsinslag bland de studerande; motsvarande mössor och ibland uniformer fanns vid läroverken. Ceremonier kom till bruk i stor omfattning, till exempel vid promotioner och professorsinstallationer. Strukturen var hierarkisk, med strikt bruk av titlar och respekt för rang.

Både statliga universitet och läroverk var manliga miljöer, alldeles särskilt läroverken. Kvinnor kunde visserligen studera vid universiteten från 1873, dock med inskränkningar för juridik och teologi. Men däremot fick kvinnor inte tillträde till lärartjänster vid vare sig statliga universitet eller läroverk förrän år 1923. Flickor fick inte tillträde till statliga läroverk förrän år 1928; det innebar att de som ville ta studenten och fortsätta med akade-

miska studier före detta årtal var hänvisade till några få privata flickläroverk eller till att avlägga examen som privatister.

I ett sammanhang användes dock ofta uniform vid läroverken – i gymnastik- och idrottsundervisningen. Lärarna inom dessa områden var som regel officerare, antingen fortfarande i militär tjänst eller pensionerade. Undervisningen i idrott och gymnastik vid pojkläroverken hade klara militära inslag fram till mellankrigstiden.

Uniformen och den manliga identiteten

Skolmössan talade om att en pojke var läroverkselev; i skolgymnastiken fick de blivande statliga ämbetsmännen inblick i ett uniformerat, militärt och manligt samhälle. Vad betydde då uniformerna för dem som bar den?

Inom det militära var uniformen en del av en manlig värld, även om det kunde röra sig om en praktfullt utrustad fattigdom. *"Det blänkande eländet"*, kallade en kvinna Kronprinsens husarer i Malmö. En husar hade en fin uniform och var en ståtlig syn till häst. Han levde i en exklusivt manlig värld med ett utpräglat manligt kamratskap. Men samtidigt var det en hård hierarkisk värld, hans lön var usel, var han gift var familjen fattig. Husarlivet präglades inte bara av gott kamratskap och lekfullhet, utan också av översitteri, våld och pennalism.

Uniformerna förväntades också stärka manligheten på så sätt att den kunde ge utdelning i form av beundran från kvinnor. Så här skriver en officersdotter i sin dagbok från förra sekelskiftet: *"Han gjorde sin vanliga honneur. Åh, nu minns jag så väl hur han ser ut – hans blick, hans gång/. ..Han hade uniformskappa, sabel och vita handskar. Jag har lyckligtvis inte sett honom med de nya bruna handskarna"* – bruna handskar hade just påbudits inom armén.

Också manlig homosexualitet tycks ha lockats av uniformerna. Så blev husarerna föremål för intresse från andra män, och en homosexuell prostitution förekom bland dem. Men uniformen gav inte alltid utdelning. Det

fanns ofta en misstro mellan civilbefolkningen och stamanställda soldater, som upplevdes som störande och våldsamma. Kronprinsens stiliga husarer var inte alltid populära bland kvinnorna i Malmö.

I det militära var uniformen en självklarhet. Inom den civila statliga tjänsten kunde man faktiskt ofta välja att bära uniform eller inte. Ändå tycks uniformerna ha varit av stor vikt för sina bärare. Att vara statligt anställd, ansåg en posttjänsteman i sin levnadsbeskrivning *"var vid denna tid (förra sekelskiftet) en önskedröm för de flesta unga män. Då mera än någonsin var den satsen sann att kronans kaka var liten men säker./---/Därtill kom ett relativt renligt arbete och inte minst att få gå klädd i uniform."*

Uniformerna markerade givetvis i första hand tillhörigheten, så att var och en skulle veta när de hade att göra med någon inom till exempel Kungl. Postverket. Men inte bara det.

I det militära var ju rangen viktig, och man skilde på kategorier som officerare, underofficerare och underbefäl. Men minst lika viktiga förefaller gradbeteckningarna ha varit också för andra i statens tjänst. *"Uniformen skulle utstråla värdighet och naturligtvis vara ståndsmässig"*, skriver Stig Nilebrant i Postmusei årsbok 1971. *"Uniformen fick ett starkt prestigevärde och när en posttjänsteman fick rätten att bära en viss uniform, gjorde han så för att kunna likna äldre kollegor och uppnå samma status. Ju mera guld och bredare passpoaler, desto högre i rangskalan befann sig uniformsbäraren."* Det militära drag som uniformeringen gav kunde ytterligare understrykas. Vid förra sekelskiftet fick brevbararna rätt att som inom det militära hälsa med honnör.

År 1910 begärde ledningen för Postmannaförbundet att uniformens exklusivitet skulle skyddas av statsmakterna. Inga andra än postens tjänstemän skulle få bära dess uniform. Kravet bifölls.

Detta var viktigt, därför att uniformen inte bara användes i arbetet. Den kunde också bära på fritiden i högtidliga sammanhang, också i demonstrationstågen på första maj. Här kan ha funnits en motsättning i identiteten. Såg stationskarlen sig som en del av SJ med arbetsgivaren som en viktig del

av sin identitet? Eller såg han sig som en arbetare och identifierade sig med fackförening och politiska arbetarpartier?

Att bära uniform gav identitet åt den statsanställda. Men det var också förenat med ansvar. Bäraren skulle vara skötsam. I posttjänstemännens föreningstidning *Den Svenske Postvaktbetjenten* stod det 1898: *"att höra uniformerade postvaktbetjente på gator och offentliga ställen föra en ohuvsad konversation eller se dem väcka uppseende med allehanda odygder är icke alls sällsynt/.../Gifves det väl någon vidrigare syn än en uniformsklädd person som raglar sin väg fram, stödjande sig mot husväggen eller som med sluddrigt tal mumlar fram en hop ofattbara meningar uppblandade med grofva svordomar, eller som med slö blick och slapp hållning söker hålla rätt kurs".*

Uniformerna ingick i en graderad, hierarkisk ordning som också gav sig tillkänna på andra sätt. Dit hörde bruket av titlar. Män tilltalades med titlar med ett tillägg av "herr" om det gällde en högre befattningshavare: "Herr postmästaren" t ex. Annars kunde det heta "assistenten" eller "vaktmästaren". Kvinnor tilltalades vanligen med "fru" eller "fröken". Nigningen var kvinnans, bugningen mannens sätt att markera underdånighet.

Uniformen och den kvinnliga identiteten

Men om nu uniformen var så viktig, att den till och med gav identitet utanför arbetsplatsen, varför bar då inte kvinnorna uniform? Ja, kanske just därför.

Etnologen Britta Lundgren, som forskat om kvinnorna i Postverket, menar att deras uteslutande från uniformerna symboliserade deras provisoriska plats i verket, inte minst deras utestängning från karriärmöjligheter.

Kvinnorna var, trots att de var anställda som tjänstemän, en utanförstående kategori, som inte räknades med i den inre kretsen. Uniformen var ett tecken på tillhörighet och på manlig identitet och skulle inte bäras av kvinnor.

Hur handskades då kvinnorna med problemet uniformer? De kunde, som nämnts ovan i fråga om Postverket, försöka skapa egna "uniformer". De kunde också försöka verka för att en uniform togs fram just för dem.

Den kontroversiella studentmössan

Kvinnorna kunde också försöka erövra uniformen. Förutom folkskolorna var universiteten under 1800-talet de enda gemensamma utbildningsanstalterna för kvinnor och män, Allt annat var könssegregerat, alla statliga läroverk var pojkläroverk, flickor gick i flickskolor av vilka några så småningom fick läroverksstatus, det fanns särskilda folkskoleseminarier för män och kvinnor etc.

Studentmössan var universitetens uniform. Universiteten är det kanske enda exemplet på ett statligt sammanhang från 1800-talet, där kvinnor anlade en typiskt manlig "uniform". Men det dröjde innan de kvinnliga studenterna kom så långt.

Ellen Fries hörde till de första kvinnliga studenterna i Uppsala på 1870-talet. Hon skriver senare om studentmössan: "...att en flicka öfverhufvudtaget skulle kunna uppträda klädd i en sådan var en idé, som möjligen kunde förekomma i ett vildt student-spex, men sannerligen icke i verkligheten."

De allra första kvinnliga studenterna bar enligt en visserligen osäker uppgift, i stället en svart rosett med svart kokard. Däremot vet man med säkerhet att de senare bar en baret i svart och vitt med studentkokarden på sidan. Man kan kanske jämföra med telegrafverkets och SJ:s armbindlar för kvinnor.

Historikern Lydia Wahlström bar 1888 sin studentmössa vid festen inomhus, men vågade inte ha den utomhus. Medicinaren Hedda Andersson, den första kvinnliga studenten i Lund, gick efter sin examen ut bakvägen med mössan i handen. Från 1890-talet finns det examensfotografier med kvinnliga studenter i studentmössa.

Frågan var uppenbarligen viktig för de kvinnliga studenterna. När Kvinnliga studentföreningen bildats i Uppsala år 1892 var bärandet av studentmössan det första problem man tog sig an. Medlemmarna samlades och förband sig först skriftligt att bära mössan, därefter tog man på mössorna och gick gemensamt ut på stan.

Andra manliga attribut var tobak och sprit. I nidverser och skämtteckningar kunde man också ge de kvinnliga studenterna sådana drag – cigarett-rökande, punschdrickande. De manliga attributen var inte okontroversiella om kvinnor anlade dem.

De kvinnliga studenterna var länge uteslutna från studentnationerna, också det en markering av att de inte riktigt "hörde till". Men de arbetade målmedvetet för sina rättigheter. Bland annat var de noga med att aldrig benämna sig själva "studentskor". Genom att markera att de var kvinnliga studenter ansåg de sig lättare kunna kräva likställighet med sina manliga kamrater.

Läkaruniform?

Kvinnliga läkare kunde också möta ett slags uniformsproblem. Som kvinnor hade de visserligen inte tillträde till anställningar vid offentliga sjukhus, men de kunde öppna egen praktik. De kunde inte anlägga manlig klädsel, sjuk-sköterskedräkten var modellerad på en kvinnlig yrkesroll som inte stämde med läkarnas.

Betraktar man fotografier på de första kvinnliga läkarna bär de enkla, strama dräkter, gärna med en halsrosett och stadiga skor. En av de första

kvinnliga läkare som fick anställning vid ett statligt sjukhus karakteriserades som "barsk, alltid klädd i cheviot". Att anlägga en "manlig" klädsel och roll tycks ha varit en lösning.

Ett uniformsbyte?

År 1920 utnämndes sjuksköterskan Kerstin Nordendahl till sjuksköterskeinspektris vid Kungl. Medicinalstyrelsen. Hon blev den första i sitt slag i Norden, förmodligen också en av de första i världen. I befattningen ingick att hålla uppsikt över och verka för förbättringar av sjuksköterskornas ofta undermåliga arbetsförhållanden. Som sjuksköterskeinspektris kontrollerade Nordendahl också distriktsköterskornas verksamhet ute i landet. Hon före-

Manliga och kvinnliga uniformer

Svenska Röda korset skickade år 1912-13 ambulanser till Grekland, Turkiet och Serbien. Gruppbild på Villa Alatinis trappa utanför Aten. Längst till vänster i den första stående raden Kerstin Nordendahl (1881-1958), sjuksköterska och senare sjuksköterskeinspektris vid medicinalstyrelsen.

Foto: Svensk Sjuksköterskeförening SSF, Stockholm

stod dessutom i många år distriktssköterskeutbildningen. I hennes arbetsuppgifter ingick också att inspektera godkända sjuksköterskeskolor och sjuksköterskebyråer.

Kerstin Nordendahl (1881-1958)

Foto: Svensk Sjuksköterskeförening SSF, Stockholm

Historikern Agneta Emanuelsson Blanck har forskat om Kerstin Nordendahl och hennes insatser. När Nordendahl blev anställd vid Medicinalstyrelsen bytte hon från ett kvinnligt definierat yrke med typiskt kvinnlig uniform till ett "manligt" tjänstemannayrke. Så snart hon blev anställd som statstjänsteman lade hon av sjuksköterskedräkten. I stället antog hon en strikt klädsel av "manlig" karaktär, som påminde om de första kvinnliga läkarnas klädsel.

Även om det inte fanns någon föreskriven uniform för henne, skapade hon alltså på eget initiativ en klädsel som passade för en statlig "manlig" befattning.

"En käck och klädsam mössa"

Inom posten fanns, som nämnts, förslag till uniform redan vid förra sekelskiftet. Men det tog uppenbarligen tid att göra något åt frågan. Inom järnvägen gällde ett halvt sekel senare fortfarande armbindel för kvinnor på befattningar, där män bar uniform.

I tidningen SJ-Nytt beklagar man 1947 avsaknaden av uniformering för kvinnliga väg- och platsvakter: *"En käck och klädsam mössa skulle bestämt lysa upp många småstationer ute i landet och göra de kvinnliga 'stinsarna' ännu populärare."*

Manliga uniformer – för kvinnor?

Under 1900-talet kan man urskilja två förändringar, när det gäller uniformer. Dels har de kommit ur bruk inom en rad områden. Det innebär att männen lagt av uniformen snarare än att kvinnorna tillägnat sig den, till exempel vid kontorstjänstgöring inom post, telegraf och järnväg. Dels har också kvinnorna uniformerats i uniformer enligt manliga förebilder, som omformats för kvinnor. Ett typexempel skulle kunna vara flygvärdinnorna. Deras uniform – den första svenska kom till år 1946 – har en manlig prägel (steward) i ett yrke som samtidigt till sitt innehåll är kvinnligt omvårdande, och där flygvärdinnornas utseende förväntas avspegla kvinnlig elegans.

Samtidigt har uniformerna förenklats och "avdramatiserats". De många graderingarna, det hierarkiska i uniformerna har "mjukats" upp och markeras mindre. Det gäller, som nämnts, också de militära uniformerna. Kanske kan detta i sin tur ha att göra med att kvinnor kommit in och att uniformerna påverkats i en riktning, som stämmer mera med kvinnors klädsel.

Detta hänger säkert också samman med att hierarkierna "planat" ut. Översatt i sociala termer innebär det, att uniformerna inte längre är ett tecken på könssegregation eller till och med könsdiskriminering. Det skulle också innebära att samhället inte är så starkt skiktat som för hundra år sedan. Både jämställdheten och jämlikheten har blivit större.

Att klä sig i mansdräkt

Skillnaden mellan manlig och kvinnlig klädedräkt var i allmänhet betydligt större för hundra år sedan än i dag. Skiljelinjerna mellan könen var överhuvudtaget starkare markerade i klädseln. I kvinnornas klädsel begränsade långa kjolar rörelsefriheten; för över- och medelklass tillkom turnyr och snörliv. Långbyxor var alls ingen tänkbar klädsel för kvinnor.

Också i sällskapliga sammanhang fanns påfallande gränser mellan män och kvinnor. Vid akademiska promotions- och installationsmiddagar var kvinnor långt fram i tiden ovälkomna trots att de från 1873 hade tillträde till akademiska studier och examina, från 1923 också till tjänster.

Mot den bakgrunden kan det vara lättare att förstå de första kvinnliga studenternas ängslan för att visa sig ute med ett så manligt kännetecken som en studentmössa. I romanen Flickan i frack från 1925 låter Hjalmar Bergman huvudpersonen Katja Kock ställa till skandal genom att klä sig i manskläder just vid studentexamen. Det var inte enkelt att klä sig i mansdräkt. Men när kvinnor kom in i vissa manliga yrken var uniformeringen en nödvändighet för att de skulle kännas igen utåt, kanske också för att inge respekt.

Ordningpolis och stationsskrivare

Polissystrar fanns inom i varje fall Stockholmspolisen från år 1908. De första kvinnliga ordningpoliserna utexaminerades dock inte förrän år 1958. För dem togs en särskild uniform med kjol fram. Kvinnlig bevakningspersonal inom tullverket kom först år 1969.

År 1960 utexaminerades den första kvinnliga stationsskrivaren, Kaisa Gunnarsson. Hon berättar, att det inte fanns någon uniform för henne utan NK:s herrskrädderi fick uppdraget att sy en. Den blev *"en korsning mellan dåvarande manlig vinteruniform och en damdräkt enligt den tidens mode"*. Ingen tänkte på att den skulle bli praktisk, *"så att jag som tågklarare t ex bekvämt skulle kunna klättra över ett godståg"*. Mössan togs ur det vanliga sortimentet, likaså slipsen, vit skjorta skaffade hon sig genom att köpa en vanlig vit pojskjorta.

På Roslagsbanan utbildades kvinnor till lokförare redan 1972 och år 1975 fick SJ sin första kvinnliga konduktör, båda uniformerade yrken. 1995 arbetade ca 400 kvinnor i tågjänst, eller hälften så många som männen. Kvinnliga lokförare är färre, 75 kvinnor mot 2 500 män.

I Televerket tycks enbart män ha varit uniformerade i varje fall fram till 1957, om man skall tro verkets återkommande instruktioner om klädsel. Men på 1980-talet har förändringen redan skett; det finns uniformer också för kvinnor. I en artikel från Televerkets personaltidning från år 1985 med rubriken "Televerket svidar om" presenteras nya uniformer för fältpersonalen. Där tycks män och kvinnor ha närmast identiska uniformer; kvinnorna kan bära antingen långbyxor eller kjol.

Uniformen – en rustning mot kvinnor?

1800-talet verkar ha varit uniformernas århundrade framför andra. Då bars uniformer i stort sett av samtliga statligt anställda, alltifrån de högst uppsatta till de som socialt sett kunde sägas tillhöra arbetarklassen. Utom för prästerskapet, som bar den äldsta i bruk varande tjänstedräkten, gällde militära förebilder för uniformerna, ända intill rätten att bära värja.

De kvinnliga uniformer som tillkom vid mitten av 1800-talet var modellerade på kvinnliga dräkter. I övrigt bar kvinnor inte uniform, även om de upprätthöll samma tjänster som män med uniform. I stället bar de typiskt kvinnliga kläder, inte bara klänning eller kjol utan också hushållsförkläde och schalet. Kvinnornas tjänsteställning kunde ibland markeras med en armbindel som ifråga om kvinnliga stationsvakter och telegrambärare. Planer på uniformer från förra sekelskiftet för kvinnor i t ex postverket skrinlades. När de kvinnliga studenterna anlade studentmössor mot slutet av 1800-talet var de faktiskt nästan de enda kvinnor som i ett statligt sammanhang bar en "manlig" klädsel.

Från sekelskiftet avtog bruket av uniformer, utom när de fyllde en särskild funktion i kontakten med allmänheten. I ett statligt sammanhang tillkom på 1920- och 1930-talen de första uniformerna för kvinnor gjorda på modeller för män. Först var lottorna, sedan kom övriga delar av försvaret. Först på 1950-talet kom andra uniformer på manlig modell, för kvinnliga ordnings-

poliser år 1958. År 1960 skapades de första uniformerna för kvinnor vid järnvägen.

Att enbart män bar uniform gjorde steget över till manliga tjänsteområden och karriärvägar svårare för kvinnor. För många män verkar uniformerna dessutom ha varit känslomässigt laddade; de var en del av deras manlighet. Att låta kvinnor bära uniformer skulle antagligen för dem ha inneburit ett hot mot deras identitet som män.

För kvinnorna innebar detta, att de synligt och tydligt befann sig i en utanförställning, också om de hade samma anställningar som män. Det innebar också att de tog med sig sin klädsel från privatlivet ut i det offentliga. Detta kan nog ses som en markering av deras egentliga tillhörighet i samhället. Ogifta kvinnor betraktades ju som "tillfälliga gäster" från det privata familjelivet. Dit förväntades de återvända så snart de gifte sig.

Männens bruk av uniformer framstår därmed som en påtaglig och konkret manifestation av de hinder som fanns för kvinnor, om de sökte sig till tjänster och karriärer som var förbehållna män. Männens uniformer blev en rustning mot kvinnor, både mot kvinnlig konkurrens på arbetsmarknaden och mot en utvidgning och förstärkning av kvinnors rättigheter och identitet.

V: Kvinnor och män – tillsammans? Om kvinnans och mannens natur

Ensam med en man?

"Anständigheten fordrar, att den kvinnliga personalen så mycket som möjligt skall arbeta skild från den manliga, och detta kan åstadkommas endast genom att i kontorslokalerna inrättas särskilda afdelningar för de feminina funktionärerna." Så stod det i en artikel i Svenske Postvaktbetjenten år 1898. Det vore omoraliskt om posttjänstemän av båda könen skulle vistas inom samma lokaler. Kvinnor kunde kanske användas på poststationer på landsbygden där de arbetade ensamma, eller också kunde flera kvinnor arbeta tillsammans i särskilda lokaler dit manliga tjänstemän inte hade tillträde.

Denna rekommendation gjorde år 1877 redaktören för tidningen Postala notiser. Tankegången omfattades av fler. Vid 1865-66 års riksdag ironiserade den liberale riksdagsmannen C F Ridderstad över Kungl. Telegraf-

styrelsens reglemente. Där varnade man enligt Ridderstad för den stora moraliska fara som skulle uppstå om personer "af begge könen genom tjenstgöring vid samma telegrafstation skulle få tillfälle att se hvarandra, ja, möjligen äfven någon gång samtala".

När Kungliga Telegrafstyrelsen hänvisade till det opassande i att män och kvinnor var ensamma med varandra, var det bara ett av många argument i ett försök att hindra att kvinnor skulle kunna få anställning som telegrafister och telefonister vid verket. Det man hänvisade till var den tidens borgerliga konventioner.

"Det låg något mycket kontroversiellt i kvinnors närvaro på exempelvis postkontor och banker", skriver Britta Lundgren i sin bok om kvinnorna i postverket.

Den farliga sexualiteten

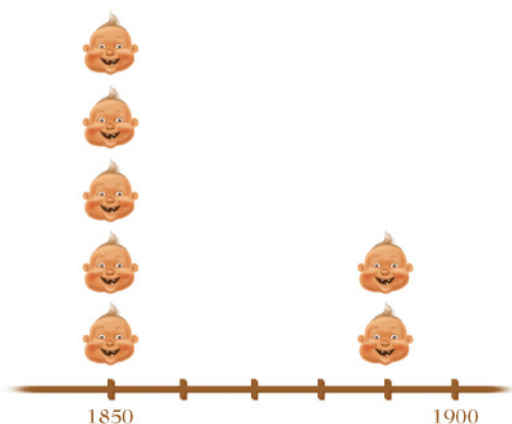
Det kontroversiella låg i sexualiteten, i rädslan för den otillåtna för- eller utomäktenskapliga sexualiteten. Det kan idag vara svårt att förstå. Vi lever i ett samhälle där sexualiteten och också äktenskapet är en privatsak, och där kontrollen över barnafödandet samtidigt är närmast total för varje enskild individ och familj. Vi lever också i ett samhälle där kvinnor och män i princip, om än inte alltid i praktiken är jämställda.

För 150 år sedan var det tvärtom – männen gynnades generellt i lagstiftningen och i faktiskt handlande framför kvinnorna, äktenskapet var en angelägenhet för samhället, sanktionerna mot utomäktenskaplig sexualitet var starka, och kunskaper om preventivmedel eller barnbegränsning verkar knappast ha funnits eller tillämpats.

Den barnbegränsning som förekom bestod i praktiken just i kraftiga sanktioner mot all utomäktenskaplig sexualitet. Den bestod också i att man gifte sig vid genomsnittligt sett relativt höga åldrar; detta begränsade den period inom äktenskapet, då kvinnan kunde föda barn. De ofta långa amningsperioderna kunde också ha en viss preventiv verkan.

Barnbegränsning?

Det är först under 1800-talets slut och 1900-talets första decennier bruket av barnbegränsning börjar slå igenom. Och då gick det snabbt. Svenska kvinnor födda 1850 fick i genomsnitt fem barn per kvinna; de födda 1890 i genomsnitt endast två barn per kvinna.

Vid slutet av 1800-talet stod debatten het om användning av barnbegränsning och försäljning av preventivmedel. Nationalekonomen Knut Wicksell och läkaren Hjalmar Öhrwall gjorde skandal när de i en skrift år 1881 propagerade för användning av barnbegränsning, trots att

de enbart rekommenderade dess användning inom äktenskapet. Öhrwall blev till och med avsatt från sin tjänst som laborator vid Uppsala universitet för sin medverkan i skriften. På grund av hög utvandring till Amerika och sjunkande födelsetal började de styrande vid sekelskiftet 1900 alltmer oroa sig för befolkningsutvecklingen. Oron förvärrades av upprustningen i Europa och införande av allmän värnplikt med 1901 års härordning – man fruktade att de manliga årskullarna inte skulle räcka för landets försvar.

Debatten hade moraliserande övertoner och år 1910 förbjöd riksdagen försäljning av och upplysning om preventivmedel, en lag som gällde fram till 1938. Men trots denna lag fortsatte det genomsnittliga barnantalet i svenska familjer att snabbt minska.

Hotet från det utomäktenskapliga

Vid mitten av 1800-talet var Sverige ett land, där de allra flesta fortfarande fick sitt levebröd från jordbruket. Där var försörjningen starkt kopplad till ägande och arv. Samhället var långtifrån jämställt och vid ägande och arv gynnades i allmänhet män framför kvinnor. På landsbygden ärvde son dubbelt mot dotter fram till år 1846. Den gifte mannen förfogade över sin makas egendom och inkomst.

I ett sådant samhälle var den utomäktenskapliga sexualiteten ett hot mot själva grunden för försörjningen. För- och utomäktenskaplig sexuell samlevnad straffades fram till år 1864. Lagen gällde lika för kvinnor och män, men kvinnorna drabbades i regel hårdast eftersom de inte kunde dölja att de väntade barn..

En kvinna som fött ett barn utom äktenskapet kunde förutom straff ådra sig omgivningens förakt och skambeläggning. Ett utom äktenskapet fött barn saknade arvsrätt fram till år 1905, och fick alltså inte ens arva sin egen mor. Sin far fick det inte arva förrän på 1970-talet. Dödligheten bland de utom äktenskapet födda barnen var betydligt högre än bland dem födda inom äktenskapet.

Fördömandet av det utomäktenskapliga var särskilt hård i de högre samhällsklasserna. I den växande arbetarbefolkningen förekom det däremot, att man väntade eller hade barn före äktenskapets ingående – man hade i allmänhet inte något arv eller något ägande att riskera.

Men för de flesta kvinnor och framför allt kvinnor ur de högre samhällsklasserna var det långt fram i tiden en olycka att få barn utanför äktenskapet. När man år 1741 avskaffade bruket med offentligt skriftermål, dvs offentlig avbön i kyrkan under gudstjänsten för den kvinna som fått barn utanför äktenskapet var det för att hindra att hon i förtvivlan tog sitt eget eller/och barnets liv. *"Blygsel över havandeskap utanför äktenskapet"* var vid mitten av 1800-talet den vanligaste självmordsorsaken bland svenska kvinnor.

Att föda "obemärkt"

För att hindra sådana självmord och mord på barn födda utanför äktenskapet, utfärdade Gustaf III år 1778 det så kallade barnamordsplakatet. Det innebar att en kvinna kunde föda sitt barn i hemlighet och lämna det till en barnmorska, som sedan lämnade det vidare till barnhus eller fosterföräldrar utan att röja moderns namn. Lagen gällde fram till 1918, men bruket fanns kvar också senare.

Längre fram i tiden kallades det att föda "obemärkt". Långt in på 1900-talet kan man hitta annonser i tidningarna, som antingen erbjuder plats åt så kallade "obemärkta" eller där kvinnor som önskar föda "obemärkt" söker en sådan plats. År 1923 kunde man till exempel i tidningen *Husmodern* under rubriken "Inackordering önskas" finna följande annons: "*Obemärkt. Ung förlovad flicka önskar komma till god person ell. familj, där vänlighet o. förståelse finnes att mot fritt vivre hjälpa till i hushåll. Mot betalning sista mån. Tacksam för svar till "Frida, 180", Husmoderns annonskontor.*" "Sista månaden" avser givetvis sista månaden av graviditeten, och det kan vara värt att notera att kvinnan ifråga anger att hon är förlovad – ändå är hon uppenbarligen beredd att hellre lämna bort barnet efter födelsen än att öppet framträda som ogift mor.

I ett samhälle med sådana värderingar kunde det faktiskt bli skandal bara av att en man och kvinna vistades ensamma i samma rum. Särskilt kvinnor måste vara rädda om sitt rykte. Men samtidigt kunde ju just denna omständighet, som framför allt skambelade kvinnorna, användas som ett medel att hålla dem ute från till exempel yrken och arbetsplatser, där kvinnor ville arbeta tillsammans med och konkurrera med män.

Ensam i offentligheten?

Den kvinna som försökte ta sig ut i en manlig värld hade att slåss mot sådana föreställningar, hos sig själv som hos andra. När historikern Ellen Fries,

den första kvinna som disputerade för doktorsgraden i Norden, skrevs in vid Uppsala universitet på 1870-talet, måste hon gå dit i sällskap med en manlig vän till familjen. På föreläsningarna förväntades hon komma med s k "förkläde", till exempel någon äldre kvinna, anställd eller släkting.

Hon skriver i ett brev hem till föräldrarna: *"Att gå upp och söka professorer och än mer docenter, det är i mitt tycke det plågsammaste här i Uppsala. Man får gå och leta i riktiga studentkvarter och när man kommer in till personen ifråga, träffar man honom i en ställning och en toalett som ej var avsedd att skådas av en ung dam."*

Inte heller kunde hon delta i studentlivet. Vid förstamajfirandet i Uppsala kände hon ett starkt utanförskap: *"Nu är det förstamaj, och studenterna svärma kring alla knutar. Majsoler så härligt, och jag känner mig som i ett fångelse. När jag ser ut och ser de vita mössorna utanför trädgårdsmuren, gripes jag av den gamla längtan att vara man,*

som ja nu mer ej så ofta känner... Man är student, man tillhör deras ring – och man är inlåst. En ung flicka kan knappast i afton gå utom dörren."

Liknande föreställningar mötte de första kvinnliga medicinstudenterna. Vid "känsliga" moment i utbildningen som dissektioner eller undervisning i venereologi, kunde de erbjudas separat undervisning. Karolina Widerström, den första kvinnliga läkaren i Sverige, avvisade bestämt sådana erbjudanden. Samma villkor skulle gälla för kvinnorna som för männen, hävdade hon.

Olika normer för kvinnor i mans- och kvinnoyrken?

Kvinnliga läkare kunde få svårigheter med sitt rykte. De borde helst inte sent på kvällarna ensamma gå hem till patienter. De ansågs inte kunna bli provinsialläkare – hur skulle det vara för de manliga patienterna? Men den tveksamhet som kvinnliga läkare kunde möta, tycks inte ha gällt sjuksköterskorna, fastän också de hade en nära kroppslig kontakt med och kunskap om manliga patienter. Kanske frånvaron av tveksamhet berodde på att sjuksköterskorna inte konkurrerade med män inom sitt område?

Samma tveksamhet formulerades när det gällde kvinnor som akademiska lärare. I en debatt om kvinnors tillträde till akademiska lärartjänster vid Uppsala universitet år 1911 hävdade en talare: *"att vissa skyldigheter /.../ synes /.../ mindre väl kunna uppbäras av en kvinna", bland dem "en professors uppgift att träda i en mera personlig beröring med sina lärjungar, skaffa sig kännedom om deras individuella anlag, meddela dem härefter lämpliga uppslag till vetenskapligt arbete"*.

Från omsorg om mannens moral...

Att tidens moraluppfattning drabbade kvinnan och lätt kunde användas som förevändning för att hålla kvinnor borta från framför allt högre utbildning och yrkesliv finns det ytterligare exempel på. Eftersom kvinnans anseende riskerades, borde hon hålla sig borta, löd resonemanget.

Men ibland kunde man till och med hävda att kvinnan genom att kräva tillträde till manliga utbildnings- och yrkesområden kunde bli skyldig till manlig omoral och manligt våld:

"Om kvinnor, isynnerhet ifall de förbleve utestängda från en mängd lättare levnadsyrken, liksom inlockades av universiteten för att efter mångåriga och svåra ansträngningar duka under i en hänsynslös och ojämn strid med männen, så kunde därigenom hos de senare lätt alstras en anda av brutalitet, som vore lika menlig för

de akademiska lärarnas rätta personliga utdanning som för kvinnornas behandling inom och utom universiteten”, predikade historieprofessorn Harald Hjärne i Uppsala universitets större konsistorium 1911.

Harald Hjärne (1848-1922)

Professor i historia vid Uppsala Universitet. Konservativ politiker, motståndare till kvinnor på universitetstjänster.

Foto: Uppsala Universitetsbibliotek

och kvinnans?

Harald Hjärnes yttrande år 1911 kan ses som ett inte särskilt förtäckt hot om vad som skulle drabba kvinnor om de försökte ta sig in på områden, som var förbehållna män.

Omsorgen om moralen gällde annars för det mesta kvinnans moral. Den är en gammal förevändning för att hålla kvinnor utanför försörjning. År 1722 vägrades till exempel postmästaränkorna att som tidigare få överta sin makes befattning vid dennes bortgång. Arbetet var för hårt, hette det och dessutom borde inte kvinnor rida, ritten var oanständig för en kvinna.

I en diskussion om kvinnors lämplighet i tullen hette det år 1914 att ordvalet i till exempel packhusen gjorde det mindre lämpligt för henne att vistas där. "Svordomarna haglade", berättade en kvinna som 1937 fick arbete som biträde vid järnvägstullen i Klara.

...till arbete mot sexuella trakasserier

En äldre tids strategi var att utesluta kvinnorna för att, som det hette, skydda dem mot obehagliga manliga företeelser, inte att ändra på förhållandena.

Idag gäller det omvända: att förbjuda och hindra företeelser som mobbning och sexuella trakasserier.

Sexuella anspelningar och handlingar får idag inte användas för att utöva maktmissbruk, skapa obehag, hota eller stöta ut någon från en arbetsplats. Man skulle kunna säga att idag vore det självklara kravet ett annat ordval i packhusen, så att de som arbetar där, inte minst kvinnor, skall kunna göra det utan obehag.

Att överlista konventionen – Sonja Kovalevsky och äktenskapet

Men för hundra år sedan var det kvinnan som riskerade sitt rykte till och med bara genom att vara ensam med en man. Listigt använde en av den tidens främsta kvinnliga vetenskapare, Sonja Kovalevsky, just detta faktum för att skaffa sig möjligheter att studera vidare.

Sonja Kovalevsky tillhörde en rysk överklassfamilj. Hon visade tidigt stor begåvning för matematik och studerade först i S: Petersburg. Men eftersom ogifta kvinnliga studenters ställning var ömtålig och utsatt för skvaler, fick hon inte för sina föräldrar fortsätta vid ett utländskt universitet.

Sonja och en äldre syster, som också ville studera letade då reda på en lämplig man, geografen Vladimir Kovalevsky, och erbjöd honom att gifta sig med en av dem (han valde Sonja). Sedan såg de till att Sonja och Kovalevsky vistades ensamma i ett rum tillsammans.

*Sonja Kovalevsky (1850-1891)
Matematiker, blev år 1889
professor vid Stockholms Högskola.
Sveriges första kvinnliga professor.*

Foto: Uppsala Universitetsbibliotek

Det räckte för att skandalen skulle bli ett faktum, fadern tvingades gå med på giftermålet och nu kunde såväl Sonja och systemen studera utomlands, den ena åtföljd av sin make, den andra av en respektabel gift syster.

Räcker kvinnans fysik för en statlig tjänst?

Risken för alltför nära kontakt mellan kvinnor och män var alltså ett av de argument, som framfördes mot kvinnors inträde i manliga yrken och på manliga arbetsplatser. Men det fanns också andra motiveringar för kvinnornas olämplighet. Var kvinnor verkligen starka och uthålliga nog för krävande arbeten som att befordra post eller ha tillsyn över telefonnätet?

"En hög svigtande telegrafstolpe.."

"Vidare förekommer så mycket annat vid telegrafstationer, som kvinnor hafva svårt att reda sig med. Ett fel uppstår t ex någorstädes på telegrafstråden. Hon måste resa ut på linjen, uppsöka det söndriga stället, uppresas med telegrafvaktarens tillhjälp en steg mot en hög svigtande telegrafstolpe samt börja så den vådliga färden till dess topp..."

Riksdagsmannen Josef Oscar Almqvist, själv anställd vid Telegrafverket, hävdade i ett anförande vid 1862-63 års riksdag, att kvinnor inte hade fysiska förutsättningar att arbeta där. För tjänst i postverket eller arbete som "orgelnist" skulle nog kvinnans kroppskrafter kunna räcka till, menade han.

Att Almqvist just nämner organist som exempel på ett lämpligt yrke för kvinnor berodde säkert på att Elfrida Andrée, som redan som första kvinna fått en organisttjänst också sökte om att få komma in på telegrafistutbildningen. Andrée gjorde så småningom en lysande karriär inom musiken, såväl som domkyrkoorganist i Göteborg som en av 1800-talets främsta svenska tonsättare. Men dessutom kom hon in på den första telegrafistutbildningen

och var alltså en i den första kullen utexaminerade kvinnliga telegrafister.

Men trots Almqvists rekommendation fanns inte någon enighet om att kvinnor skulle vara lämpliga vid posten. I tidningen *Postala notiser* ställde år 1877 redaktören och postkontrollören Gustav Samsioe tre frågor om *"Kvinnans anställning i posttjänst"*. Den första löd: *"Besitter qvinnan de själs- och kroppskrafter, som fordras för att väl förrätta de olikartade postgöromålen?"*

Nej, svarade Samsioe. Å ena sidan lämpar sig *"qvinnans själssegenskaper"* inte för *"högre sysslor inom postverket"*, utan endast för praktiska postgöromål. Men där är hon å andra sidan inte heller lämplig, eftersom *"qvinnans kroppskonstitution, som i nerv- och muskelstyrka är mannens mycket underlägsen"* förbjuder henne *"helt naturligt"* att utföra *"ett stort antal göromål, som äro oskiljaktliga från posttjensten"*.

Ibland är det dock enbart de påstådda bristerna i kvinnans fysiska styrka som lägger hinder i vägen: det intellektuella tycks räcka till. *"Qvinman i postverkets tjänst"* heter en artikel i *Dagens Nyheter* 1890. Där står det bland annat: *"Göromålen å flertalet expeditionslokaler äro nemligen till sin art sådana och – åtminstone å de större orterna – gemenligen så betungande att de fordra ett större mått af uthållighet och arbetskraft än som naturen i regel förlänat det svagare könet. Ty med allt erkännande af qvinnans jembördighet med mannen på det intellektuella området; i ett afseende är hon honom icke vuxen: i fysisk styrka."*

Argumentet finns kvar långt in på 1900-talet. År 1923 kom den lag som gav kvinnor tillträde till högre statliga befattningar. Till en utredning om hur lagen tillämpades kom ett yttrande från Generalpoststyrelsen, där det bland annat hette: *"att qvinnan på grund av sitt i regel känsliga och veka temperament"*

icke väl lämpar sig såsom chef för en stor personal, att hennes fysiska krafter icke äro tillräckliga för tyngre arbete, exempelvis för tjänstgöring vid järnvägsposten, samt att den kvinnliga arbetskraften jämväl i övrigt har en vida större begränsning än den manliga.”

”Flera lager karbonpapper...”

Också i andra länder hävdade man att kvinnans fysiska svaghet lade hinder i vägen för hennes inträde i statliga tjänster. Den engelska forskaren Hilda Martindale redovisar ett sådant argument från en manlig anställd inom det engelska postverket. Denne menade att *”kvinnor var för svaga för arbetet med posten - kvinnor kunde inte klara av att med mycket hårt tryck på pennan” skriva igenom flera lager karbonpapper*. - *”En hård penna var uppenbarligen svårare att bruka än en skurborste”*, blir Martindales lakoniska kommentar.

För fysiskt svag för intellektuellt arbete?

År 1909 öppnades genom en grundlagsändring i varje fall den teoretiska möjligheten för kvinnor att inneha högre statsämbeten. Att närmare bestämma vilka tjänster som skulle kunna öppnas för kvinnor överlämnades åt den redan sittande sköneregeringskommittén.

Här var man restriktiv, och trots att det inte rörde sig om något kroppsarbete, återkom resonemangen om kvinnans fysiska svaghet i kommitténs utlåtande. Om man släppte in kvinnorna på befattningar för vilka de senare visade sig sakna *”erforderliga fysiska och intellektuella kvalifikationer”* skulle detta återverka ödesdigert på de tjänster där kvinnor redan fanns, hävdades det bland annat. Återigen argumenteras med en förvänd omsorg som utgår från kvinnans påstådda fysiska underlägsenhet.

Befattningar, där det krävdes fysisk uthållighet och stora kroppskrafter, borde inte överlämnas åt kvinnor, argumenterade man i fortsättningen. Därför borde kvinnor uteslutas från professurer (!). Däremot skulle de kunna upprätthålla lägre befattningar. Detta gällde inte bara universiteten, utan också sjukhus och skolor.

Quinnor äro svaga, klena
och psykiskt instabila...
Vad mer kan vi komma på?

Den fysiska svagheten går igen också i universitetens argumentering i remissvaren till kommitténs förslag. Såväl i Uppsala som i Lund vänder man sig mot möjligheten att en kvinna skulle kunna få professur. År 1911 heter det i Uppsala universitets debatt om kvinnors behörighet till högre statstjänst, att det är tveksamt om *"kvinnan äger fysiska krafter nog för det verksamhetsfält som det här gäller"*, och *"...det är ett faktum, som det icke står i mänskligt att ändra att av fysiologiska och psykologiska skäl, som den allmogliga erfarenheten lätt konstaterar, kvinnans arbetskapacitet i synnerhet kvalitativt, är i vissa avseenden avgjort mindre än mannens"*.

En följd av denna kvinnans fysiska svaghet är dels, menade man, att det tog längre tid för kvinnan att meritiera sig för högre tjänster. Men dels måste kvinnor också pensioneras tio år tidigare än männen, på grund av *"en hos kvinnan tidigare än hos mannen inträdande fysisk och psykisk kraftminskning"*. Eller med rektor magnificus ord: *"...det är obestridligt att en kvinna förr blommar ut än en man"*.

Att man ständigt återkom till den fysiska styrkan kan förefalla litet märkligt, när argumenteringen i stor utsträckning gällde yrken och tjänster som främst kan tyckas kräva en god intellektuell utrustning. Kanske var det svårare att göra påståenden om kvinnans intellekt, eftersom kvinnor redan demonstrerat sin intellektuella kapacitet bland annat vid universiteten. Men

det kan också vara så att just föreställningar om kroppskrafter, om fysisk överlägsenhet som en del av mannens särskilda utrustning, var en viktig del av den manliga identiteten, ungefär som uniformerna.

Sekelskiftet 1900 – ett hårdare motstånd?

Man kan få intrycket att argumenten om kvinnans fysiska svaghet förekommer allt oftare mot sekelskiftet 1900. År 1902 diskuterade riksdagen ett förslag om införande av s k stationsmästare vid de mindre telegrafstationer, som nu förestods av kvinnliga telegrafister. Tjänsterna som stationsmästare skulle enbart besättas med män och var i praktiken avsedda att bli en karriärväg för manliga vaktbetjänter.

Förslaget kom från en statlig kommitté, som hade i uppdrag att se över Post- och Telegrafverkens organisation. Det fanns dock reservationer mot förslaget redan i kommittén. Förslaget tillstyrktes ändå av telegrafverket och av riksdagens statsutskott. Efter en bitvis häftig debatt avlog riksdagen dock förslaget.

I debatten förekom åter argument om en som det verkar naturgiven underlägsenhet för kvinnor jämfört med män. Flera forskare har också noterat, att tanken på en kvinnlig särart blev vanligare vid förra sekelskiftet.

Under tiden före första världskriget kan överhuvudtaget ett större motstånd mot kvinnor skönjas än tidigare. Bland annat sänkte riksdagen (enbart män satt i riksdagen till år 1922) genom ett beslut år 1906 folkskollära-
innornas löner. Dittills hade de i princip haft samma lön som sina manliga kolleger. Också inom posten, skedde undan för undan med början år 1899 ett upphävande av likalönsprincipen. Kvinnor fick nu lägre lön än män som satt på samma befattningar.

År 1909 kom en ny arbetarskyddslag med förbud för nattarbete för kvinnor i tunga arbeten. Härigenom uteslöts kvinnor från lönsamma och kvalificerade yrken som till exempel typograf. Däremot kunde till exempel

sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden fortsätta att arbeta om natten, trots att deras arbete måste betraktas som minst lika tungt som typografens. Det förefaller vara en rimlig förmodan, att nattarbetsförbudet inte i första hand dikterades av omsorg om kvinnornas hälsa, utan tjänade syftet att utesluta dem som konkurrenter på "manliga" arbetsplatser.

Hur svag är kvinnan?

Påståendena om kvinnans fysiska svaghet framstår som märkliga, och det inte bara mot bakgrund av det tunga arbete de flesta kvinnor i landet presterade i jordbruket i egenskap av bondhustrur och pigor. Många kvinnor, procentuellt fler än idag, arbetade också i tung industri.

Mejerskorna är en intressant kvinnlig kategori. De stod i stort sett ensamma för tillverkningen av mejeriprodukter, Sveriges tredje största exportvara vid slutet av 1800-talet. De måste klara tunga lyft och vara ordentligt starka. Det kan framstå som en historisk ironi, att inte förrän mekaniseringen på 1930-talet gjort mejeriarbetet fysiskt lättare kom männen på allvar in i mejeriindustrin.

Kvinnornas förment eller faktiska fysiska svaghet tycks alltså bara ha spelat en roll i debatten och givit resultat i de fall där kvinnan setts som en hotande konkurrent av män. För kvinnodominerade arbetsmiljöer har detta argument inte framförts, trots att arbetet där ofta varit lika tungt eller tyngre.

Dätidens kvinnosakskvinnor var väl medvetna om den bristande logiken och det bristfälliga verklighetsunderlaget i resonemangen om kvinnans påstådda svaghet. *"Hur kommer det sig, att man alltid drar fram kvinnans fysiska svaghet, då det gäller att bereda henne tillgång till högre och bättre avlönade tjänster än de som hittills stått öppna för henne?"* skriver år 1914 Adèle Philipson, sekreterare i Akademiskt bildade kvinnors förening, i en artikel i Göteborgs handelstidning. *"Är det icke lika mycket, om icke mer, våldförande av den kvinnli-*

ga naturen att låta tusentals kvinnor, det kommande släktets mödrar, slita ut sig i dåligt avlönat arbete på fabriker, i butiker och på kontor?”

Argumentering ad hoc

Ad hoc-resonemang brukar det kallas, när argumenten växlar medan ändamålet med argumenteringen kvarstår oförändrat. Motståndet mot kvinnor tycks ha framkallat just en provkarta på ad hoc-argument av alla de slag. När ett argument svikit tycks man ha tillgripit nästa.

Ett återkommande sådant är att kvinnor skulle ha svårt att hålla tyst om hemligheter. Därför vore de olämpliga för tjänst som telegrafister och telefonister: *”Man vet att med telegrafens afsändas underrättelser om de största hemligheter, hvilka en hvar vid strängt ansvar är förbunden att icke uppenbara. Man känner äfven sedan gammalt hvilken tung börda, hvilken stor olycka en hemlighet är för en quinna, så snart hon icke får yppa densamma”,* sade till exempel telegraftjänstemannen Almqvist i riksdagen 1862-63.

Argumentet återkom ett halvsekel senare i Telegrafverkets remissutlåtande om den sköneregeringskommitténs förslag år 1911. Där hävdade man att telegramhemligheten skulle äventyras om kvinnliga telegrafister stannade kvar i sitt arbete efter att de gift sig. Fick en gift kvinnlig telegrafist genom sitt arbete till exempel reda på en hemlighet som kunde gynna den verksamhet hennes man bedrev, skulle nog hennes lojalitet vara större mot mannen än *”mot sitt eget verk”*. Kundernas förtroende kunde därmed riskeras!

Ett annat återkommande argument är att kvinnor skulle sakna auktoritet och att detta skulle göra dem olämpliga som chefer.

Motröster

De många påståendena om kvinnans fysiska och övriga underlägsenhet kan i vår tid verka både skrattretande och upprörande. Det kan därför vara viktigt att påpeka, att även andra åsikter fördes fram. Bland annat hävdade man i riksdagsdebatten år 1862-63 om kvinnans tillträde till telegrafistutbildning och telegrafisttjänster, att kvinnor hade lika god intellektuell kapacitet som en man. Flera talare framhöll, att de ansåg att kvinnor hade kapacitet att nå höga befattningar, också de högsta som till exempel telegrafkommissarie.

Biskop Billing

Biskop Gottfrid Billing yttrade sig till kvinnornas förmån i 1902 års riksdagsdebatt om förslaget att införa för män, i praktiken för manliga vaktbetjänster, reserverade stationsmästarbefattningar vid mindre stationer vid telegrafverket. Billing hade varit medlem av den statliga kommitté som lade fram förslaget och hade redan då reserverat sig mot det.

I första kammardebatten 1902 sade han sig vara övertygad om att kvinnor kunde inneha chefsposter och lätt skulle kunna "regera en reparatör". Han pekade också på nödvändigheten av kunskaper i främmande språk för en telegrafföreståndare. Kvinnliga telefonister och telegrafister rekryterades i huvudsak från över- och medelklass och hade genomgående bättre skolunderbyggnad än de manliga vaktbetjänterna. Dessutom var den nuvarande föreståndartjänsten den enda existerande befordringsmöjligheten för (de kvinnliga) telegrafisterna.

Det radikala Statskontoret

Också en statlig myndighet kunde vara kvinnosaksradikal. Statskontoret vände sig år 1911 i skarpa ordalag mot lönereglingskommitténs snäva

betänkande om kvinnor i statlig tjänst. Betänkandet motsvarade inte, skrev man, "en rättvis tidsandas kraft". De kvinnliga biträdena arbetade, hävdade man, under dåliga arbetsförhållanden i osunda, dåligt belysta lokaler. Risken för avsked utan rätt till ersättning skulle hos dem "uppväcka en sjuklig fruktan för allt, som kunde rubba deras hälsa" – och just det skulle vara skadligt för deras "arbetsförmåga och arbetshåg". Och biträdena borde ha rätt till pension i stället för att som en ynnest få "ålderdomsunderstöd".

Professorerna Öhrwall och Wicksell

Hjalmar Öhrwall (1851-1929)
Professor i medicinsk fysiologi vid Uppsala Universitet.
Talesman för kvinnors rättigheter.

Foto: Uppsala Universitetsbibliotek

I debatten om kvinnors behörighet till högre statstjänst vid Uppsala universitet år 1911 stödde medicinprofessorn Hjalmar Öhrwall oreserverat kvinnors fulla tillträde till alla akademiska befattningar. Han avvisade argumenten om kvinnors påstådda vetenskapliga underlägsenhet som både oriktiga och irrelevanta: "Enligt min mening borde full likställighet införas mellan män och kvinnor i fråga om befogenhet att kallas, söka och utnämnas till och innehava akademisk lärarbefattning oberoende av civilstånd och familjeförhållanden, liksom också i fråga om avlöning, pension och pensionsålder".

Samma uppfattning företrädde Öhrwalls gamle vän, Knut Wicksell, nu professor i vid Lunds universitet. Wicksell var ibland mer radikal i sina krav för kvinnors bästa än kvinnorna själva. "Wicksell är så hopplöst före sin tid", sade Gulli Rossander om honom.

Carl Lindhagen

Samma sak skulle kunna sägas om den liberale, sedermera socialdemokratiska politikern Carl Lindhagen. Lindhagen var bland annat borgmästare i Stockholm och riksdagsledamot ända upp till åttio års ålder. Hans valspråk var "bröd, frihet och självansvar". Under sin långa tid i riksdagen väckte han över tusen motioner, bland dem många med krav på förbättrade rättigheter för kvinnor.

År 1912 gällde det skrivbiträdena i statlig tjänst. Där hävdade Lindhagen gifta kvinnors rätt till arbete i riksdagsdebatten, och menade att ett förbud mot giftermål skulle skapa ett "nunnestånd" av statens kontorister. De kvinnliga tjänstemannaföreningarna själva stödde en kompromisslinje, som gick ut på att "kvinna vid giftermål skulle frånträda sin tjänst" endast om myndigheten finner det nödvändigt.

Män som stödde kvinnor

Det fanns vid sekelskiftet flera män i betydande positioner som stödde kvinnor. Förutom de nämnda fanns Wilhelm Netzel, professor vid Karolinska institutet, som på 1880-talet anställde Karolina Widerström, Sveriges första kvinnliga läkare som amanuens. Gösta Mittag-Leffler, professor vid den då privata Stockholms högskola låg bakom att matematikern Sonja Kovalevsky år 1889 utsågs till professor där.

De män som stödde kvinnorna tycks ha haft vissa egenskaper gemensamma. De var framgångsrika i sina yrken. De var gifta, i som det verkar, lyckliga äktenskap. Till detta kom att deras hustrur var självständiga och ofta hade hög utbildning och bedrev egen yrkesverksamhet.

VI: Behörig – men ändå inte? Emancipation med förhinder

Allt på en gång?

År 1919 tog riksdagen beslut om genomförande av allmän politisk och kommunal rösträtt. Den allmänna politiska rösträtten trädde dock i kraft först år 1921 - en grundlagsändring kräver ju två riksdagsbeslut med ett val emellan.

Gifta kvinnor blev myndiga år 1920, sextio år efter de ogifta. I den nya giftermålsbalken fick kvinnan samma skyldighet att bidra till familjens försörjning som mannen. Mannen var dock ensam förmyndare för barnen fram till år 1950.

Genom ett beslut av riksdagen år 1923 fick kvinnor behörighet till ett stort antal högre ämbeten inom civilstaten. Lagen utfärdades år 1925 och gällde från 1 juli detta år. Först efter detta fick flickor år 1928 tillträde till statliga läroverk. Det innebar att först då fick flickor en möjlighet att avlägga studentexamen på villkor som någotsånär kunde jämföras med pojkars. I och med tillträdet till läroverken blev universitetsstudier till slut en möjlighet av praktisk betydelse för kvinnor.

Kvinnors möjligheter att inneha ordinariebefattningar inom statsförvaltningen hade också förbättrats. Ett första principbeslut som gav möjlighet att inrätta ordinarie befattningar för lägre kvinnliga tjänstemän togs i riksdagen år 1910. Det konkreta utfallet var magert: en ordinarie skrivbiträdestjänst vid fängvårdsstyrelsen och två ordinarie tjänster i samma grad vid general-tullstyrelsen. Men antalet växte snabbt. År 1920 fanns 536 kvinnliga biträ-

den i ordinarie befattningar inom den allmänna civilförvaltningen.

Många, som det verkar, genomgripande reformer genomfördes samtidigt? Vad berodde det på och vad innebar de?

Varför 1920-talet?

Det koncentrerade förloppet kan delvis förklaras av oron i Europa under och efter första världskriget. Revolutionerna i Ryssland 1917 och i Berlin år 1918 hade motsvarigheter i Sverige i politisk oro, bland annat i form av de sk potatiskravallerna år 1917. Genom att införa allmän rösträtt ville regering och riksdagsmän förebygga en eventuellt våldsamt utveckling också i Sverige.

Också kriget i sig spelade en roll. Under krig har i historien, också i icke krigförande länder, kvinnor i stor utsträckning tagit över mäns arbeten och fyllt också "manliga" funktioner. Det har gjort dem samhälleligt synliga, och det är därför snarare regel än undantag att kvinnor vunnit rösträtt i samband med utrikespolitiska kriser och krig. Att Sverige efter första världskriget var det enda nordiska land som ännu inte genomfört allmän rösträtt bör också ha spelat en roll. Först, också i Europa, var Finland år 1906.

Men det snabba genomförandet av många reformer på 1920-talet kan också tolkas inte som ett ordentligt framsteg utan som resultatet av en fördröjning och ett uppdämt behov. Från 1900-talets första decennium och framåt hade det svenska kommittéväsendet på riksdagens och regeringens uppdrag arbetat med frågor av relevans för kvinnors förhållanden i statlig tjänst. Frågan är dock om inte kommittéernas arbete ibland gav resultat som ur kvinno synpunkt gick mer bakåt än framåt.

Reformerna kring 1920 var också inbördes beroende av varandra. Rösträtt utan myndighet skulle varit märklig, och tvärtom. När så kvinnor i början av 1920-talet fått både rösträtt och myndighet kan man tycka att det måste ha verkat besynnerligt, att de inte hade tillträde till statliga befatt-

ningar, inte ens till det statliga högre skolväsendet. Tillträde till de statliga läroverken fordrades om kvinnor skulle kunna utbilda sig för ämbetena ifråga. Samtidigt fick kvinnor just genom röst- och representationsrätten möjlighet att för första gången inom riksdagen verka för kvinnors rättigheter. När det gällde behörighetslagen, gjorde de det med kraft och beslutsamhet.

Eller var det bara litet?

Men den behörighetslag för kvinnor som antogs åren 1923 och 1925 var inte förbehållslös. Undantagen var åtskilliga och belysande för de föreställningar som fanns om kvinnligt och manligt. Kvinnor var uteslutna från militära och civilmilitära tjänster. De fick inte bli präster. Om kvinnors rätt att bli domare kunde man inte komma överens och frågan sköts på framtiden.

Kvinnor fick inte heller arbeta vid fångvårds-, alkoholistanstalter etc för män eller minderåriga, om det innebar att de hade ledningsfunktion eller utövade bevakning. Liknande regler gällde sinnessjukhusen.

Inte heller fick kvinnor inneha tjänster för upprätthållande av allmän ordning. För särskilda uppgifter kunde dock kvinnan vara anställd inom poliskår och tullverk. Bevakningsuppgifter inom skogsstaten fick de inte heller inneha. De fick inte bli gymnastiklärare vid högre allmänt läroverk, realskola eller seminarium för utbildandet av manliga folkskollärare.

När kvinnor fick tillträde till universitetsstudier år 1873 undantogs de teologiska och juridiska fakulteterna. Elsa Eschelsson fick dispens för juridiska studier på 1890-talet och blev den första kvinnan som disputerade i juridik år 1898. Emilia Fogelklou avlade som första kvinna teologie kandidatexamen år 1909, också med dispens.

Frånsett militära och halvmilitära befattningar (inklusive gymnastiklärare?) tycks i linje med detta motståndet mot kvinnor som präster och domare ha varit starkast. Präster kunde kvinnor inte bli förrän år 1958 och än idag förekommer grupper som har diskriminering av kvinnliga präster på sitt program.

Med tanke på alla undantagen är behörighetslagen snarast att betrakta som en framgång med förhinder. De undantagna områdena tycks ha vissa gemensamma egenskaper. De förutsattes kräva (manlig) fysisk styrka eller /och vara förenade med bärandet av uniform. De var alla, oavsett status i den egna hierarkien, bärare av en utåt synlig disciplin och auktoritet.

En absurditet

Motståndet mot att en kvinna skulle utöva domsrätt har litet annorlunda karaktär, men stämmer väl med att kvinnor i flera fall är undantagna från chefspositioner som innebär chefskap över män. Det vore *"en absurditet att en kvinna sättes till chef för en kår, som till stor del består av män"*, hade ledamoten av 1912 års lärarlönenämnd, högerpolitikern J.F. Nyström hävdade i ett yttrande år 1914. Han avstyrkte därför inte bara att en kvinna skulle kunna bli lektor vid högre allmänt läroverk eller rektor vid statlig samrealskola. En

kvinnor borde inte heller få bli rektor för Högre lärarinneseminariet eller kvinnliga folkskoleseminarier – många män tjänstgjorde ju där som lärare!

Till kategorin manliga chefer över män får man nog räkna in den manlige gymnastikläraren, samtidigt ofta också officer, som chef i militär stil över pojkar i idrotts- och gymnastikundervisning.

Man eller medborgare?

År 1897 disputerade juristen Elsa Eschelsson för doktorsgraden i Uppsala. Som första kvinna i Sverige tilldelades hon i samband med disputationen docentkompetens. En karriär inom universitetet verkade stå öppen för henne. Följande år föreslogs hon som vikarie på en professur. Men här mötte motstånd.

Man hävdade att 28:e paragrafen i 1809 års regeringsform gjorde det omöjligt att utnämna kvinnor till tjänster med kunglig fullmakt. I 28:e paragrafen stod det bland annat: *"Konungen äger att i Statsrådet utnämna och befordra infödde svenske män till alla de ämbeten och tjänster ... vilka äro av den egenkap, att Konungen fullmakter därå utfärdar"*. År 1809 fanns inga kvinnor som skulle kunnat komma ifråga. Skulle paragrafen nästan hundra år senare läsas bokstavligt eller kunde "man" läsas som "medborgare"? Den bokstavstroagna läsningen slog igenom i Elsa Eschelssons fall; såväl förordnanden som vikariat på professurer skulle bara kunna innehas av män. Kompetens åsidosattes av kön.

"...en och annan vikarierande adjunkt"

Tidpunkten var av betydelse. Samtidigt, år 1899, satt en kommitté som utredde vissa frågor om de allmänna läroverken. Varken lektorat eller adjunktstjänster vid läroverken var vid denna tid kungliga fullmaktstjänster.

Därmed var kvinnor i varje fall inte principiellt uteslutna. Kvinnor hade också möjlighet att gå så kallat provår som berättigade till undervisning vid läroverk. Endast ett fåtal hade dock gjort detta. Att gå provår var dyrt och framtidsutsikterna efteråt osäkra.

Två kvinnliga filosofie kandidater hade kunnat tjänstgöra vid läroverk som extra ordinarie i nitton år. Två kvinnor hade också under perioden sökt och fått dispens för att ansöka om adjunktstjänst (1876 och 1901). Däremot fick de inte tjänsterna. Faktiskt borde därmed åtminstone möjligheter till tjänstgöring vid läroverk stå öppna för kvinnor. De kvinnliga studenterna och därmed de presumptiva kvinnliga lärarna hade också blivit allt fler.

Men kommitténs förslag gick i stället ut på att utestänga och nedvärdera kvinnor. Lektors- och adjunktstjänster borde bli kungliga fullmaktstjänster; därmed skulle kvinnorna vara utestängda. Vid nya s k samrealskolor skulle dock kvinnor släppas in som lärare. De män som tjänstgjorde där skulle ha adjunktskompetens med motsvarande lön. För de kvinnliga lärarna skulle treårig kurs vid Högre lärarinneseminariet i Stockholm vara norm och föra med sig lägre lön. Den lägre lönen skulle också gälla de kvinnor som avlagt akademisk examen och gått provår. Enligt löneplanen skulle därmed ordinarie manlig adjunkt få precis dubbelt så hög lön i första lönegraden som en ordinarie kvinnlig lärare, också om hennes kompetens var densamma som hans.

Kommitténs förslag gick igenom vid riksdagen år 1905. Kvinnornas protester lämnades utan avseende. Som man själv uttryckte det inom ecklesiastikdepartementet blev i praktiken resultatet, att det vid de statliga läroverken de närmaste decennierna fanns endast manliga lärare *"frånsett en och annan vikarierande adjunkt"*.

Den billiga kvinnan

Samtidigt växte kraven på att grundlagen skulle ändras så att kvinnor fick behörighet till högre tjänster. Bland annat motionerade Carl Lindhagen i riksdagen om en sådan ändring. Detta tycks i sin tur ha gjort att motståndet mot kvinnorna ytterligare accentuerades. Nu gick man till samlad attack mot kvinnornas löner.

Föreställningen om att kvinnan skulle ha lägre lön än mannen gick långt tillbaka i tiden, ända till rekryteringen av de första kvinnliga posttjänstemännen, kontoristerna, telegrafisterna, telefonisterna och lärarna. I själva verket var en av huvudanledningarna till att tjänsterna öppnades för kvinnor just att man kunde ge dem lägre löner, att kvinnor skulle vara så mycket billigare att anställa än män.

En knäckfråga: Folkskolläraarnas löner

Det fanns dock en betydelsefull och till antalet stor kategori, där lönerna i varje fall i princip var desamma för män och kvinnor: folkskollärarna. Detta var ju fastslaget i en statlig förordning år 1859. Folkskollärarinna kunde till skillnad från de flesta andra yrkeskvinnor fortsätta med sitt arbete också sedan de gift sig. Men år 1906 tog riksdagen ett beslut där de manliga folkskolläraarnas löner höjdes till en nivå över de kvinnligas.

I sin analys av behörighetslagens tillkomst tar historikern Greta Wieselgren frågan om folkskolläraarnas löner. Hon menar, att när nu en grundlagsändring ändå förbereddes som skulle kunna komma att ge kvinnor tillträde till högre tjänster, sökte männen redan från början försäkra sig om att de kvinnliga befattningshavarna i så fall skulle kunna ges lägre löner än männen. De kvinnliga akademikerna insåg faran. Juristen Elsa Eschelsson angrep i en särskild skrift regeringens proposition om lägre löner för folkskollärarinna. Etthundranio kvinnor eller mer än två tredjedelar av dem som

då hade akademisk examen i Sverige skrev under en tacksamhetsadress till en riksdagsman, som år 1906 motionerat om lika lön för kvinnliga och manliga folkskollärare.

I protest mot riksdagsbeslutet lämnade de kvinnliga folkskollärarinnorna sitt förbund och bildade en egen förening.

Havregryn för 14:60

Hur motiverade man då männens högre löner? Ett svar på detta finns i ett betänkande från den kommitté som år 1914 fått i uppdrag att utreda folkundervisningen. Där behandlade man utförligt seminarielärarnas löner. Man laborerade med tre kategorier lärare:

1. Gift manlig lärare (eller änka med oförsörjda barn).
2. Ogift manlig lärare
3. Kvinnlig lärare

Intressant är att man liksom under skrånas tid ansåg att en änka skulle ha en mans position inom yrket. Hon likställdes därmed med mannen som familjöverhuvud och hushållsföreståndare. I övrigt går argumenten ut på att inte bara gift manlig lärare borde ha högre lön än kvinnliga lärare. Det borde också ogift manlig lärare ha. Gift manlig lärare var familjeförsörjare och därmed skulle han självklart ha högre lön. Motiveringen för högre löner åt de ogifta var en annan: *"männens större kaloribehov"*. Det kostade mer för en man att leva, därför behövde han högre lön.

Läkarna inom Akademiskt bildade kvinnor förening angrep genast det

senare resonemanget med vetenskapliga medel. Man gjorde beräkningar som visade, att mannens behov per dygn var ungefär 460 kalorier mer än kvinnans. Merkostnaderna för detta per år blev räknade på ett billigt födoämne som havregryn 14 kronor och 60 öre. Räknade i dyr mat som nötkött skulle merkostnaderna per år bli 109 kronor och 50 öre. Medeltalet blev 62 kronor och 50 öre. Mannens kaloribehov var därmed inte något sakligt underlag för att ge de ogifta männen högre löner än de ogifta kvinnorna.

"...någorlunda skäl för sin lön"

Ecklesiastikministern Fridtjuv Berg tillsatte 1912 den s k lärarlönenämnden som fick i uppdrag att utreda löne- och pensionsfrågor dels för lärare vid läroverken, men också för andra lärargrupper, bland annat folkskollärare och småskollärare. I uppdraget ingick också att behandla frågan om kvinnor nu kunde anställas i vidare omfattning än förut vid läroverken.

Nämnden avlämnade sitt betänkande år 1914. Slutsatsen blev dels, att kvinnor endast skulle kunna anställa i begränsad omfattning vid läroverken, dels att kvinnor överlag skulle ha lägre löner än män, också ogifta män. De två kvinnliga medlemmarna av nämnden, fil. dr Anna Ahlström och seminarieadjunkten Anna Sörensen reserverade sig. Nämnden i övrigt utgick närmast axiomatiskt från att kvinnor presterade sämre än män. Ordföranden skrev: *"Klart är, emellertid, att kvinnan icke bör erhålla tillträde till andra verksamhetsfält än sådana, där hon kan göra någorlunda skäl för sin lön"*. Lägre befattningar och lägre lön gällde alltså.

Uppskjutet tillträde?

Motståndet mot kvinnor hade vid denna tid fått ytterligare framgångar på andra plan. År 1909 genomfördes en kraftig utvidgning av rösträtten för

män. Men den allmänna rösträtten fick vänta, även om alla partier utom högern sade sig i princip vara för dess genomförande någon gång i framtiden.

År 1909 tog också riksdagen beslut om en grundlagsändring som skulle ge kvinnor tillträde till vissa högre statliga tjänster. Uppdraget att utarbeta ett konkret förslag överlämnades till den redan sittande sköneregleringskommittén. Denna jättelika kommitté, som skulle reglera alla statstjänstemäns löner och sociala villkor satt mellan åren 1902 och 1923 och åstadkom inte mindre än 254 utredande rapporter.

I kommittén satt också två representanter för Akademiskt bildade kvinnors förening, fil. dr Anna Ahlström och med.lic. Mathilda Lundberg. Kommitténs förslag kom snabbt – år 1911. Det var snävt; en lång rad tjänster skulle fortfarande reserveras för män. De båda kvinnliga representanterna i kommittén reserverade sig. Mathilda Lundberg kritiserade skarpt att kvinnliga läkare enligt förslaget uteslöts från alla högre tjänster – professorer i medicinska läroämnen, överläkartjänster, lasarettsläkarbefattningar

När förslaget gick ut på remiss var trots detta instanserna med få undantag – bland dem Statskontoret och Karolinska institutet – kritiska, och sökte begränsa kvinnors tillträde till fullmaktstjänster ändå mycket mer.

Ett högt pris

Priset blev högt för de snäva synsätten och de ibland hätska utfallen mot kvinnor i remissvaren och diskussionerna i anslutning till dem. Elsa Eschelsson, docent i juridik vid Uppsala universitet, hoppades kunna söka professur i civilrätt med hjälp av den nya lagen. Men motståndet mot henne vid Uppsala universitet hade med tiden blivit hårt och ibland urartat till ren förföljelse. Strax innan lagförslaget kom hade hon övervägt att på grund av detta lämna universitetet. Hon kände dock starkt sin ställning som pionjär och påmindes om den av sina kvinnliga vänner och kollegor. Nu tändes ett nytt hopp.

Men remissutlåtandet och protokollen från Uppsala universitet år 1911 med dess förnedrande omdömen om kvinnor och motstånd mot att kvinnor skulle kunna få professur, särskilt tydligt markerat just i fråga om civilrätt, blev för mycket för henne. Hon skrev ett testamente och tog en överdos veronal som var dödande. In i det sista hade hon försökt försvara sig i anteckningar på konsistoriets och fakulteternas protokoll i frågan.

Få kvinnor vågade sig på ens att tänka på en professur. I sin nyttkomna avhandling om de första kvinnliga akademikerna, Kunskapens kvinnor, skriver Tord Rönnholm sammanfattande:

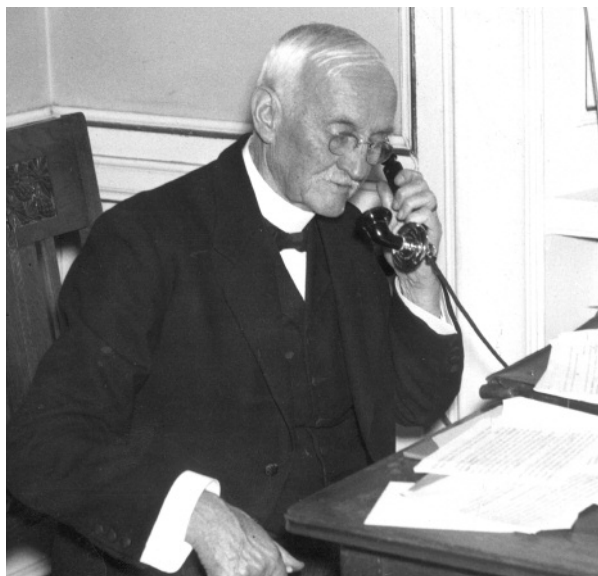
"En del ägde en längtan efter att få fortsätta sina studier, men samtidigt en insikt om att detta av olika anledningar inte gick att realisera. De verkade inte riktigt beredda att slåss på det vetenskapliga fältet ... även om de klarat sina examina bra – eller skrivit lysande avhandlingar som kunde motiverat docentstipendier. Det verkade som om ingen orkade genomgå samma slags förnedring som drabbat Elsa Eschelsson, som var en av de få som stannade kvar, men som aldrig fick sin professur."

Den första kvinnliga professorn vid Uppsala universitets juridiska fakultet utnämndes år 1986.

Mager utdelning?

Frågan om kvinnors behörighet till högre statstjänster ställdes år 1911 åter på framtiden. I slutet av år 1918 gick företrädare för Akademiskt bildade kvinnors förening och Fredrika-Bremerförbundet in med en skrivelse till regeringen, där de anhöll om att regeringen skulle lägga fram förslag till lagändring så att kvinnor kunde få tillträde till statliga fullmaktstjänster. För första gången tillsatte regeringen en kommitté med kvinnlig ordförande, Emilia Broomé. Sekreterare blev juristen Mathilda Staël von Holstein. Broomé och Staël tillhörde båda kvinnorörelser.

Kvinnor hade alltså en stark ställning i kommittén. Ytterligare stöd fick man genom kvinnliga framstötter på andra håll. De kvinnliga läkarna begärde år 1916 hos medicinalstyrelsen tillträde till högre och offentliga befattningar. Det var läkarbrist och de vann framgångar i sina strävanden. Kvinnliga postföreningen, Kvinnliga telegrafpersonalens förening och Statsbanornas kvinnliga tjänstemannaförening gick också in med krav på utsträckt behörighet till högre tjänster.

*Carl Lindhagen (1860-1940)
Jurist, politiker, först liberal sedan
socialdemokrat.*

*Personlig devis: Bröd, frihet och
ansvar. Förkämpe för kvinnors
rättigheter.*

Foto: Scanpix

Behörighetskommittén var försiktig och lade i sina betänkanden fram delvis begränsade förslag, som man enligt Greta Wieselgren försökte "sockra" i formuleringarna så att de skulle bli smakliga och godtagbara för riksdagen. Inte desto mindre mötte lagförslaget stort motstånd där 1922 och föll igenom. Enligt den alltid självständige Carl Lindhagen nådde debatten i första kammaren vid detta tillfälle sådana bottennivåer, att han hemställde om att kammaren måtte avskaffas! År 1923 framlades och antogs ett nytt förslag till behörighetslag. Men resultatet blev som jag nämnt ovan sådana begränsningar i lagens räckvidd, att den snarast måste betraktas som en framgång för motståndarna mot kvinnors rättigheter i statlig tjänst.

Trots det skenbart stora genombrottet för kvinnors rättigheter vid 1920-talets början fick i själva verket motståndet mot kvinnor framgångar. Och även om det ibland gick att besluta om principerna, var det segt med praktiken. Rösträttsfrågan är ett belysande exempel.

"Mina herrar!"

Endast fem kvinnor kom in i riksdagen år 1922, fyra av 230 i andra kammaren en enda (Kerstin Hesselgren) av 150 i första. Talmannen förklarade att han också i fortsättningen avsåg att tilltala kammaren med: "Mina herrar".

Men de få som kom in fick stor betydelse för de statsanställda kvinnorna. Av de fem var Kerstin Hesselgren vald på en gemensam lista för liberaler och socialdemokrater, Elisabet Tamm var vald för liberalerna, Bertha Wellin representerade högern, Nelly Thüring och Agda Östlund, socialdemokraterna. Samtliga riksdagskvinnor engagerade sig flitigt i statsanställda kvinnors löne- och anställningsförhållanden, och det inte bara tjänstemannagrupperna. Så interPELLERADE Agda Östlund om städerskornas förhållanden vid statliga verk och myndigheter och Nelly Thüring om fångvårdens kvinnliga personal.

Inte förrän år 1938 skedde en ökning av antalet kvinnliga riksdagsledamöter och först på 1950-talet utgjorde de 10 procent av samtliga. Som jämförelse kan nämnas att grannlandet Finland nådde den andelen kvinnliga ledamöter redan år 1907 i sitt första val efter den allmänna rösträtts genomförande. I Finland utnämndes det första kvinnliga statsrådet, socialministern Miina Sillanpää, år 1926. I Sverige dröjde det till år 1947. Då blev ekonomen Karin Kock det första kvinnliga svenska statsrådet.

I princip – men i praktiken?

Det gick också trögt med kvinnors tillträde till de högre ämbeten som öppnats för dem. Så utnämndes till exempel inte förrän år 1937 den första kvinnliga professorn vid ett statligt universitet, Nanna Svartz vid Karolinska institutet. Vid Uppsala universitet kom utnämningen av den första kvinnliga professorn inte förrän år 1949 och i Lund så sent som 1965, nästan hundra år efter det att den första kvinnliga studenten i Sverige började sina universitetsstudier.

*Nanna Svartz (1890-1986)
Läkare, utnämndes år 1937 till professor i medicin vid Karolinska
Institutet. Sveriges första kvinnliga professor vid ett statligt univer-
sitet.*

Foto: IMS

lands åttiosex procent. Först från 1970-tal och 80-tal har också ett verkligt genombrott skett ifråga om kvinnors representation i riksdag och regering, och som befattningshavare på högre statliga tjänster, också toptjänster som verkschefer, landshövdingar och i utrikesförvaltningen.

Det är idag fortfarande långt kvar innan universiteten förstått och förmått vare sig att tillämpa jämställdhet mellan könen eller att åtminstone i rimlig omfattning utnyttja den kvinnliga forskarresursen. Idag är nittioen procent av professorerna vid de svenska universiteten och högskolorna män, att återigen jämföra med Fin-

”En kvinnornas jätteprotest”

Om det nu från år 1925 fanns en behörighetslag, var lönefrågan därmed inte löst för de kvinnliga statsanställda. Efter det att riksdagen fattat beslut om att behörighetslagen skulle träda i kraft 1 juli 1925 lade finansministern fram en proposition om lika lön för kvinnor. Men den gick inte igenom. Kvinnliga befattningshavare i högre positioner berövades det sista ålderstillägget. En rad tjänster som var avsedda för kvinnor placerades på låg lönenivå.

En ny kommitté tillsattes år 1928. Greta Wieselgren hävdar, att kommittén fortsatte som om behörighetslagen inte funnits. Ändå var bakgrunden till kommittén, att ordföranden i Akademiskt bildade kvinnors förening, läkaren Andrea Andreen-Svedberg, hade skrivit till regeringen, att det vore önskvärt att man nu genomförde enhetliga bestämmelser för män och kvinnor *”i såväl titel, som löne- och kompetenshänseende”*. Men år 1928 föreslog kommittén bland annat, att de kvinnliga lärarna skulle placeras i en lägre lönegrad än de manliga. Som skäl till detta angav man utan vidare *”den allmänna skillnaden i värdesättning av manligt och kvinnligt arbete”*.

Man fortsatte: *”Teoretiskt kunna män innehava även de lägre befattningarna och kvinnor de högre, men i praktiken räknar man som regel, att de förra skola innehavas av kvinnor, de senare av män. En dylik fördelning av arbetskraften förutsätter man skola åvägbringas genom rekryterings- och befodringsväsendet”*. Idag, mer än sjuttio år efteråt verkar det onekligen som om det av kommittén omtalade *”rekryterings- och befodringsväsendet”* långt fram i tiden lyckats just med detta.

Två till kommittén sent inkallade kvinnliga ledamöter, rektorerna Anna Sörensen och Marianne Mörner reserverade sig mot förslaget och påpekade, att det stred mot första paragrafen i behörighetslagen. Enligt den skulle kvinna vara *”likställd med man ifråga om behörighet till statstjänst”* med undantag för vissa tjänster. Ett protestmöte anordnades i konserthuset år 1930

med talare som Anna Sörensen, Lydia Wahlström, Ernst Wigforss, Kerstin Hesselgren och advokaten Georg Stjernstedt. Publikerna fyllde såväl stora som lilla salen. "En kvinnornas jätteprotest" stod det i en tidningsrubrik.

Yrkesförbud för gift kvinna?

Men redan 1925 hade ytterligare angrepp gjorts från den motsatta sidan. Det fanns de som fann behörighetslagen alltför generös mot kvinnorna. Socialdemokraten Elof Lindberg hemställde i en motion till riksdagen att gift kvinnas rätt att "inneha statstjänst och allmänt uppdrag" skulle begränsas. Hans krav vann inte gehör men återkom med större styrka på 1930-talet.

Denna gång var bondeförbundaren Georg Nyblom ivrigast i kravet på yrkesförbud för gifta kvinnor. Han myntade begreppet "dubbeltjänst", vilket inte som man skulle kunna tro innebar, att en person hade två tjänster, utan att både man och hustru i samma familj hade tjänst. I en motion som under-tecknades och/eller stöddes av halva hans parti i riksdagen, krävde han 1933 att "dubbeltjänsterna" som företeelse borde avskaffas i statsförvaltningen. I

varje äktenskap borde finnas bara en försörjare/löntagare – mannen. Gifta kvinnor borde med andra ord lämna sina tjänster. I alla parti-er utom bland liberalerna fanns riksdagsmän, som i 1930-talets början väckte förslag eller uttalade sig mot kvinnors rättigheter. År 1934 fattade riksdagen beslut om en utredning av ett eventuellt yrkesförbud för gifta kvinnor.

Första kammarens tillfälliga utskott begärde in upplysningar om de statliga verkens inställning till kravet. Resultatet blev blandat, med egentligen bara två verk helt positiva till utredningen. Ett intressant svar kom från Styrelsen för

Svenska stadsförbundet. Man påpekade där, att kvinnor i städernas tjänst huvudsakligen arbetade som städerskor, baderskor och på lägre tjänster i sjuk- och fattigvård: *"Till största delen äro de anställda gifta kvinnorna, efter vad förebragda utredningar visa, ekonomiskt beroende av sitt arbete för familjen, för vars underhåll enligt svensk lag båda makarna äro pliktiga att bidra med sitt arbete."*

Här hänvisade man både till lagstiftning och ekonomisk nödvändighet. Klart är att de som krävde yrkesförbud för gift kvinna inte i första hand tänkte på arbetarfamiljerna. Kravet framfördes i en tid av lågkonjunktur och arbetslöshet. Men själva kravet låg antagligen nära till hands med tanke på hur osäker fortfarande den gifta kvinnans ställning på arbetsmarknaden var. Arbetsgivaren kunde ju ännu avskeda kvinnor vid giftermål och barnsbörd.

....eller rätt till yrkesarbete?

Sommaren 1935 tillsatte finansminister Ernst Wigforss en kommitté för att utreda frågan. Wigforss hade redan stött kvinnornas sak i riksdagen och vid det stora protestmötet i Stockholms konserthus 1930. Nu utnämnde han Kerstin Hesselgren som ordförande i den s k kvinnoarbetskommittén, som skulle utreda frågan om gift kvinnas förvärvsarbete. Kommittén tillsattes i samband med den stora befolkningskommissionen som hade uppgiften att göra något åt den låga nativiteten i Sverige. De båda frågorna hade ett inbördes beroende, eftersom den rådande lagstiftningen kunde förväntas minska kvinnors benägenhet att gifta sig och skaffa barn.

Med Kerstin Hesselgren som ordförande, en övervikt kvinnliga ledamöter och med stöd i befolkningskommissionen blev resultatet av kvinnoarbetskommitténs arbete helt motsatt riksdagsmotionärernas krav från år 1934. År 1938 förbjöds arbetsgivare att avskeda kvinnor på grund av havandeskap, förlossning eller giftermål. Därmed var den gifta kvinnans rätt till yrkesarbete fastslagen i lag.

...och lika lön

Lönefrågan tog längre tid. Först år 1949 kom principbeslutet om lika lön för kvinnor och män i samma befattningar. Det var 11 år innan SAF och LO kom överens om likalönsprincipen år 1960.

I ett nuperspektiv verkar det också som om staten – tillsammans med kommunerna – brister mindre än andra aktörer på arbetsmarknaden ifråga om likalönsprincipen. Också på den statliga sidan finns ett gap mellan mäns och kvinnors löner, men avståndet dem emellan är mindre än på den övriga såväl offentliga som privata arbetsmarknaden. Men eftersom den svenska arbetsmarknaden idag är en av de mest könssegregerade i Europa, kan större löneskillnader mellan könen finnas dolda i uppdelningen av kvinnor och män på olika arbeten.

"Svenska medborgare" – en grundlagsändring

År 1939 tillsattes också en kommitté med uppdraget att behandla den särskilda behörighetslagen för kvinnor. Ordförande blev Hanna Rydh-Munck af Rosenschöld. En rad kvinnoföreningar krävde år 1943 lagens avskaffande och full likställighet mellan kvinnor och män. År 1945 antog riksdagen provisoriskt en ny lag som föreskrev att kvinna *"skall äga lika behörighet som man att efter förtjänst och skicklighet befordras till statstjänst eller annat allmänt uppdrag; dock att angående kvinnas behörighet att innehava prästerlig eller annan kyrklig tjänst gäller vad därom särskilt stadgas"*.

År 1949 genomfördes äntligen en ändring av paragraf 28 i 1809 års regeringsform. Uttrycket *"mfödde svenske män"* ersattes med *"svenska medborgare"*. Greta Wieselgren kommenterar: Det var *"en liten ändring, som kunnat ske redan 1907, tycker man"*.

Prästerna, försvaret...

År 1958 kunde kvinnor bli präster. Men först år 1997 utnämndes den första kvinnliga biskopen i Sverige. År 1958 kom kvinnor in vid ordningspolisens. Inträdet i en del andra "uniformerade" manliga yrken dröjde fortfarande. Mest omfattande numerärt sett var naturligtvis uteslutningen ur försvaret. Det dröjde till 1980-talet innan kvinnor kunde göra värnplikt. För närvarande finns ett fåtal kvinnliga officerare, de flesta inom flygvapnet.

Den ogifta medelklasskvinnan som historisk hjältinna

Striderna om kvinnornas rättigheter fördes för det mesta av få kvinnor i relativt svaga positioner. Numerär storlek av betydelse hade bara några få kvinnoföreningar. Stöd fick man ibland av män från alla politiska schatteringar och befattningar. Konsekvent kvinnovänliga tvärs igenom perioden var endast liberalerna.

De kvinnliga förkämparna för kvinnors rättigheter hade i det stora hela vissa egenskaper gemensamma. De flesta av dem var ogifta. De hade utbildning utöver folkskolenivå. De kom till största delen från medel- och överklass, trots att de ofta var hänvisade till de lägsta positionerna i statliga verk, skolor och myndigheter. Det kan vara värt att titta litet närmare på vilka de var. Det var en tid då många kvinnor förblev ogifta hela livet. Detta gällde särskilt sedan ogifta kvinnor fått myndighet, medan gifta fortfarande vara omyndiga. Inom medel- och överklass, inom präste- och borgarstånden förblev tidvis så många som hälften av kvinnorna ogifta hela livet. Det var bland dessa ogifta, yrkesarbetande kvinnor från medel- och överklass som de främsta förkämparna för kvinnors rättigheter rekryterades.

Kvinnorörelser

Andra hälften av 1800-talet var associationernas och föreningarnas tidevarv. I de stora folkrörelserna ingick också kvinnor, framför allt i nykterhetsrörelsen där de var en majoritet. Att nykterhetsrörelsen var en kvinnorörelse framgår av folkomröstningen om förbud mot försäljning och utskänkning av alkohol år 1922. Sextio procent av de kvinnliga röstande var för förbud, mot fyrtio procent av männen.

Tidigt tillkom också föreningar med särskild inriktning på kvinnors rättigheter, till exempel Föreningen för gift kvinnas äganderätt från 1870-talets början och Fredrika-Bremer-förbundet, som grundades år 1884. Nu grundades nya, bland dem Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt år 1903. År 1907 bildades Föreningen af kvinnor i statens tjänst. Initiativtagare var kvinnliga anställda vid ett stort antal statliga verk och myndigheter. Den manliga föreningen för extra ordinarie tjänstemän tog inte emot dem eftersom denna hade akademisk examen som inträdeskrav. Viktig var också Akademiskt bildade kvinnors förening, bildad år 1904 för att främja möjligheterna för kvinnor med akademisk utbildning. Yrkeskvinnors förbund bildades 1920. Ungefär samtidigt bildades på riksplanet de politiska partiernas kvinnoförbund. Sist var bondeförbundet 1933; dess kvinnoorganisation fick den största anslutningen och har så än idag under namnet Centerkvinnorna.

Högerinriktade kvinnor bildade år 1913 moderata kvinnoförbundet som stödde högerens program men i motsats till detta ansåg att kvinnor borde ha politisk röst- och representationsrätt. Förbundet fanns kvar till 1938 men fick från 1920-talet konkurrera med ett "motförbund" bildat på initiativ av partiledningen.

Politisk representation

De ogifta medelklasskvinnorna var ofta politiskt verksamma, vanligen som liberaler men också i andra partier. De ingick i de olika politiska partiernas kvinnoförbund, som i de flesta fall blev rikstäckande i samband med den allmänna rösträttens genomförande år 1921. De tillhörde de första ledamöterna i kommunal- och stadsfullmäktige när kvinnor fick representationsrätt där år 1910. Fem kvinnor kom in i riksdagen år 1922, av dem var Kerstin Hesselgren, Elisabeth Tamm och Bertha Wellin ogifta.

Kvinnosakskvinnor

*Kerstin Hesselgren (1872-1902)
Skolkökslärarinna, Sveriges första kvinnliga yrkesinspektris,
Sveriges första kvinnliga riksdagsledamot.*

Foto: IMS

Kerstin Hesselgren var en av de mest aktiva för kvinnors rättigheter. Hon hade velat utbilda sig till läkare, men familjen ansåg sig inte ha råd med så dyrbar utbildning för en dotter. Hon fick i stället utbildning som skolkökslärarinna, men blev senare Sveriges första kvinnliga yrkesinspektris. Hon blev kvinnlig pionjär i så många sammanhang att hon brukade kallas "Kerstin den första".

Sveriges första kvinnliga läkare, Karolina Widerström fick ut sin examen år 1888.

Också hon var politiskt verksam. Från år 1910 var hon frisinnad ledamot i Stockholms stadsfullmäktige och arbetade där för att främja barns och kvinnors förhållanden. I sin verksamhet som gynekolog upptäckte Karolina Widerström att hennes patienter visste mycket litet om sin egen anatomi. Hon och andra kvinnliga medicinare började bedriva ett målmedvetet upplysningsarbete. De föreläste och skrev. Widerströms skrift *Kvinnohygien* gick ut i sju upplagor och såldes i mer än 21.000 exemplar.

*Karolina Widerstrand (1856-1949)
Sveriges första kvinnliga läkare, gynekolog,
arbetade med medicinsk upplysning för kvinnor,
ledande inom svenska kvinnörörelser*

Foto: IMS

Karolina Widerström arbetade också mot den reglementerade prostitutionen. Tillsammans med sina kolleger verkade hon för att kvinnliga läkare skulle få rätt till befattningar vid offentliga sjukhus. År 1921 när riksdagen beslöt om den allmänna rösträtten i Sverige var hon ordförande i Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt.

Kvinnorna skrev i både kvinnotidskrifter och dagstidningar, de förde fram sitt budskap i litteraturen. Tidskrift för hemmet som Sophie Adlersparre började ge ut på 1960-talet, bytte namn till Dagny när Adlersparre grundade Fredrika-Bremerförbundet. Ytterligare ett namnbyte kom 1914, då till Hertha.

Elin Wägner skrev romaner med den kvinnliga journalisten, den kvinnliga läkaren och den ensamstående lärarinnan på landet som huvudpersoner. Hon var aktiv i rösträttsrörelsen, i kvinnornas medborgarskola på Fogelstad och i tidskriften Tidevarvet.

Äntligen representerade

Så småningom vann också kvinnor inträde i de statliga kommittéer och utredningar, som arbetade med frågan om kvinnors löner och om deras behörighet till högre tjänster. Allra först ut var den år 1885 tillsatta flickskolekommittén. Där satt Sophie Adlersparre och Hilda Casselli, som var föreståndarinna för Normalskolan i Stockholm.

I 1912 års lärarlönenämnd satt rektorn, fil. dr Anna Ahlström och seminarieadjunkten Anna Sörensen. Anna Sörensen blev senare rektor för folkskoleseminariet i Stockholm, satt som sakkunnig i flera utredningar, var ledamot av styrelsen för Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt och flera seminarie- och biblioteksforeningar. När den sköneregeringskommittén skulle lägga fram förslag till behörighetslag, fick efter påstötningar från Akademiskt bildade kvinnors förening Anna Ahlström och läkaren Mathilda Lundberg sitta med. Båda reserverade sig mot förslaget. Mathilda Lundberg kritiserade skarpt att kommittén i sitt förslag utestängde de kvinnliga läkarna från ett stort antal befattningar. Senare blev hon själv en av de första kvinnliga underläkarna på ett statligt sjukhus.

När regeringen tillsatte behörighetskommittén år 1919 utnämnde man för första gången en kvinnlig ordförande, Emilia Broomé. Sekreteraren var också kvinna, juristen Mathilda Staël von Holstein. Emilia Broomé tillhörde de främsta i den kvinnliga rösträttsrörelsen, var ledamot i Frisinnade landsföreningens verkställande utskott, satt i Stockholms stadsfullmäktige och hade som ledamot i lagberedningen arbetat med den nya giftermålsbalken. Mathilda Staël von Holstein drev en advokatbyrå, undervisade på folk-

skoleseminariet i Stockholm, var ledamot i styrelsen för Fredrika-Bremerförbundet, Kvinnliga kontorist- och expeditföreningen i Stockholm, Stockholms stads kvinnliga tjänstemäns förbund, var stadsfullmäktig i Stockholm, för att nämna några av hennes uppdrag.

År 1935 fick också Kvinnoarbetskommittén kvinnlig ordförande, Kerstin Hesselgren, en utnämning som gick stick i stäv med intentionerna hos de riksdagsmän som motionerat om att införa yrkesförbud för gifta kvinnor. Och slutligen satt Hanna Rydh-Munck af Rosenschöld som ordförande i den kommitté som från år 1939 arbetade med att avskaffa den särlagstiftning som behörighetslagen för kvinnor innebar. Då hade också år 1938 antalet riksdagskvinnor börjat stiga efter en intensiv kampanj av kvinnliga politiker.

En enveten elit

Kvinnorna agerade oförtrutet och oavbrutet i kvinnofrågorna. De som agerade utgjorde utan tvekan en elit. Man kan diskutera hur representativa de var för det dock inte särskilt stora antal kvinnor de representerade. Före första världskriget var kvinnorna med utbildning utöver folkskola få. De aktiva kvinnosakskvinnorna lyckades uppenbarligen mobilisera stora delar av dem vid kritiska tillfällen. Däremot är det troligt att de som agerade gick längre, vågade mer och antagligen också besatt större kunskaper än flertalet.

Det kvinnorna hela perioden slogs för var helt enkelt att komma fram till den självklara punkt där de bedömdes efter samma grunder och hade samma möjligheter som män. Deras strategi var att hävda kompetens före kön, skriver Christina Florin i sin analys av små- och folkskollärarynnornas *"kamp för katedern"*. Samma sak gällde kvinnorna i statens tjänst. Men så långt som fram till år 1949, ja längre i vissa yrken, gällde principiellt att kön gick före kompetens. I praktiken gäller detta antagligen på många håll än idag.

Kvinnorna tvingades ägna sin tid åt att argumentera om idiotier och meningslösheter som den ogifte mannens kaloribehov, den föregivna nödvändigheten av fysisk styrka i intellektuella yrken, det oanständiga i att en kvinna som provinsialläkare skulle vårda män, det moraliskt tveksamma i att kvinnliga akademiker skulle undervisa män – motsatsen ifrågasattes aldrig i någondera fallet – det orimliga i att personer med samma utbildning skulle ha samma lön för sitt arbete, det riskabla i att låta gifta kvinnor få tillträde till telegrafverkets hemligheter eller postverkets kassor, eller det otänkbara i att låta en man utan akademisk examen stå tillbaka för en kvinnlig fil.dr i fysik.

Lagstiftningen tvingade dem att avstå från äktenskap och barn, om de ville fortsätta i sitt yrke, ett yrke där karriärvägarna dessutom oftast var stängda för kvinnor. De utsattes för offentligt förnedrande omdömen, ja, ibland ren förföljelse, som när professor Winroth skrev en nedsättande artikel i Upsala Nya Tidning om Elsa Eschelssons undervisning, och därefter spred den som särtryck bland vänner och bekanta. De förlöjligades i skämtteckningar och nidverser – postfröken som ragata var ett välbekant motiv.

Det märkliga är den envishet de besatt, deras förmåga att komma tillbaka. Märkligt är också deras engagemang för andra kvinnor, vare sig det gällde de kvinnliga läkarnas upplysning i föreläsningar och skrifter om kvinnors anatomi, de första kvinnliga politikernas kamp för ogifta mödrar och deras barn, ja för barn överhuvudtaget, eller den berömda kvinnliga medborgarskolan på Fogelstad..

Mot den bakgrunden blir också männens motstånd märkligt. Vad bottnade det i, vad var det eller är det kanske fortfarande uttryck för? Och vem var han då egentligen, den statlige mannen, som bjöd ett så hårdnackat motstånd mot kvinnornas inträde i statlig tjänst?

VII: Den statlige mannen

Motstånd är ett begrepp som ofta används i psykoterapeutiska sammanhang. Patienten gör - helt naturligt - motstånd mot att till sitt medvetande släppa fram sådant som kan kännas som obehagligt, bereda smärta eller kanske ge insikter som betyder att man måste genomgå uppbrott och förändringar.

I det föregående har vi sett män göra motstånd mot kvinnors inträde och karriärer i statlig tjänst, ett intensivt, hårdnackat och mångsidigt motstånd. Nu vill jag för ett ögonblick tillåta mig att tillämpa ett psykodynamiskt synsätt på detta motstånd och ställa frågan: Vad berodde det på? Låg det mer bakom än bara en naturlig rädsla för ökad konkurrens om åtråvärda befattningar? Vilken bild av en manlig identitet kan en analys av motståndet ge?

I en sådan analys verkar för det första just det statliga sammanhanget spela en roll. Den som företrädde staten offentligt skulle av hävd vara en man, även om det då och då varit annorlunda i historien. Den statliga tjänsten i sig kunde på det sättet vara en förstärkning av en manlig identitet. En man i statens tjänst blev på det sättet kanske till och med mer "manlig" än andra män.

Ett annat drag i samma riktning är uniformerna, som särskilt under 1800-talet bars av nästan alla män i statens tjänst, från de högsta befattningarna till de lägsta. Uniformen var ett manligt attribut, i de flesta fall byggd på militära förebilder. Att lägga av uniformen eller - kanske ändå värre? - att låta kvinnor bära männens uniformer skulle kunna hota den manliga identiteten. Om en kvinna skulle bära uniform borde den i stället förstärka den kvinnliga identiteten och därför vara gjord med kvinnliga förebilder, som sjuksköterskeuniformen.

Den statlige tjänstemannen måste vara fysiskt stark. Detta betonades återkommande, särskilt ifråga om högre befattningar. Samtidigt är det ett egendomligt argument, eftersom högre tjänster i ämbetsverk och undervisningsväsende knappast i sig krävde särskild fysisk styrka. Men skulle just kvinnors inträde i dessa befattningar också innebära en "svaghetsförklaring" av männen, ett symboliskt berövande av ännu en viktig del i den manliga självbilden?

Mannen i statens tjänst skulle vara gift. Var han ogift, sågs han ändå som potentiellt gift, en i en nära framtid gift man. Och som gift man var han familjeöverhuvud och familjeförsörjare. Därför måste han ha karriärmöjligheter och en lön, som gjorde det möjligt för honom att vara gift. En ytterli-

gare konsekvens av detta tycks ha varit, att han inte som familjeöverhuvud, eller potentiellt familjöverhuvud, på arbetsplatsen skulle underordnas kvinnor.

Gift, familjeöverhuvud med ansvar för kvinnor och barn, fysiskt stark, ståtligt uniformerad och statligt anställd - det är en stark manlig självbild. Det är en bild som också i mycket påminner om den historiske man som vi fann i framställningen om 1600-talet. Kanske kan man säga att det är en historiskt betingad identitet som envist lever kvar, fastän samhällsförhållandena radikalt förändrats. I denna självbild tycks förhållandet till kvinnan oskiljaktigt ingå: självklart i rollen som äkta man och familjeöverhuvud men också i den manliga styrkan och den manliga klädedräkten - och i staten som en manlighetsförstärkande institution. När drag efter drag i denna självbild måste ges upp inför det moderna samhällets krav på individualisering och jämlikhet medför det självklart motstånd och förmodligen också en känsla av identitetsförlust. Men samtidigt bör det också ha medfört en förändring och utvidgning av identiteten hos både kvinnor och män.

Staten var en man - men är det knappast längre. Det innebär inte att det offentliga samtalet om manligt och kvinnligt i statens tjänst skulle vara avslutat, tvärtom. Det är min förhoppning att det historiska perspektivet i denna bok kan vara till nytta, glädje och till och med åstadkomma aha-upplevelser i en sådan fortsatt diskussion.

Referenser

Andreen, Andrea (1956). *Karolina Widerström. Sveriges första kvinnliga läkare. Stockholm, Norstedts.*

Artaeus, Iréne (1992). *Kvinnorna som blev över. Ensamstående stadskvinnor under 1800-talets första hälft – fallet Västerås. Studia Historica Upsaliensia 170. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.*

Artaeus, Iréne (1999). *Krognäringen som försörjningsalternativ för kvinnor. Om stadskvinnors utanförskap på den förindustriella arbetsmarknaden. Opuscula Mälardalens högskola 40. Västerås, Mälardalens högskola.*

Bergqvist, Christina (1994). *Mäns makt och kvinnors intressen. Riksdagen och de organiserade intressena. Skrifter utgivna av Statsvetenskapliga föreningen i Uppsala 121. Uppsala, Almqvist & Wiksell International.*

Bergström, Carin (1991). *Lantprästen. Prästens funktion i det agrara samhället 1720-1800. Oland-Frösåkers kontrakt av ärkestiftet. Stockholm, Nordiska museet.*

Bergström, Carin (1992). *Kyrkplatsen som socknens centrum. Stockholm, Riksantikvarieämbetet.*

Bergström, Carin (2000). *Skolmostrar och läsmästare. Lärare på landet före folkskolereformen 1842. Stockholm, Nordiska museet.*

Björk, Gunnela (1999). *Att förhandla sitt medborgarskap. Kvinnor som kollektiva politiska aktörer i Örebro 1900-1950*. Lund, Arkiv förlag.

Björkman, Gun (1994). *Maria Sophia de la Gardie. Kvinna i stormaktstiden. Nyhamnsläge, Gyllenstiernska Krapperupsstiftelsen*.

Bladh, Christine (1991). *Månglerskor. Att sälja från korg och bod i Stockholm 1819-1946. Monografier utgivna av Stockholms stad 109*. Stockholm, Seelig.

Blomberg, Eva, Horgby, Björn & Kvarnström, Lasse, (red.) (1998). *Makt och moral. En vänbok till och med Klas Åmark. Socialhistoria i Linköping 2. Linköping*.

Carlsson, Sten (1977). *Fröknar, mamseller, jungfrur och pigor. Ogifta kvinnor i det svenska ståndssamhället. Studia Historica Upsaliensia 90*. Uppsala, Almqvist & International (distr.)

Elgqvist-Saltzman, Inga (1993). *Lärlarinna, kvinna, människa*. Stockholm, Carlssons förlag.

Emanuelsson, Agneta & Wendt, Rigmor (1994). *I folkhälsans tjänst: sju decennier med den svenska distriktssköterskan*. Stockholm, Vårdförbundet SHSTF.

Emanuelsson, Agneta (1990). *Pionjärer i vitt. Professionella och fackliga strategier bland svenska sjuksköterskor och sjukvårdsbiträden, 1951-1939*. Huddinge, Vårdförbundet SHSTF.

Florén, Anders (1991). *Genus och producentroll. Kvinnoarbete inom svensk bergshantering, exemplet Jäders bruk 1640-1908. Opuscula Historica Upsaliensia 7. Uppsala, Historiska institutionen.*

Florin, Christina (1987). *Kampen om katedern. Feminiserings- och professionaliseringsprocessen inom den svenska folkskolans lärarkår 1860-1906. Umeå studies in the humanities 82. Umeå, Almqvist & Wiksell International.*

Florin, Christina (1993). "Där de härliga lagrarna gro-". *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850-1914. Stockholm, Tiden.*

Florin, Christina (1994). "Statsbyråkratins erogena zoner. Staten som mötesplats för kvinnligt och manligt." *Svensk historia underifrån. Gunnar Broberg, Ulla Wikander, Klas Åmark (red). Stockholm, Ordfront.*

Frangeur, Renée (1998). *Yrkeskvinna eller makens tjänarinna? Striden om yrkesrätten för gifta kvinnor i mellankrigstidens Sverige. Lund, Arkiv förlag.*

Fröding, Gustaf (1891). *Gitarr och dragharmonika. Stockholm.*

Hedberg, Gunilla Cedermark (1985). *Kvinnor och män i polisutbildning. Polissystemets reaktioner på en ökad andel kvinnor i polisyrket. Lidköping, Science and art.*

Hellspong, Mats (1987). "Fältgrått och kaki. Om 1900-talets svenska arméuniformer som tidsspegel." *Rig 1987:2 .*

Henriksson, Håkan (1994). "Kvinnor i gruvarbete." *Med hammare och fackla. Årsbok för Sancte Örjans Gille.*

Hernroth, Uno (1985). *Den konserverade änkan. En studie i prästerskapets äktenskapsbildning på 1600-och 1700-talet i Sverige. Göteborg, Tre böcker.*

Koivunen Bylund, Tuulikki (1994). "Frukta icke, allenast tro.' Ebba Boström och Samariterhemmet 1882-1902. *Bibliotheca Theologiae Practicae* 52. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.

Koivunen Bylund, Tuulikki (1994). "Diakonissorna - kyrkans rödstrumpor?" *Kyrkohistorisk årskrift.*

Kvarnström, Lars (1998). *Män i staten. Stationskarlar och brevbärare i statens tjänst, 1897-1937. Stockholm studies in history* 55. Stockholm, Almqvist & Wiksell International. Köpenhamns universitet. Köpenhamn, Museum Tusulanums Forlag.

Lindegren, Jan (1984). "Knektänkornas land". *Den dolda historien. 27 uppsatser om vårt okända förflutna. Ambjörnsson, Ronny & Gaunt, David (red). Malmö, Författarförlaget.*

Lundgren, Britta (1990). *Allmänhetens tjänare. Kvinnlighet och yrkeskultur i det svenska postverket. Stockholm, Carlssons förlag.*

Matovic, Margareta (1984). *Stockholmsäktenskap. Familjebildning och partnerval i Stockholm 1850-1890. Stockholm, LiberFörlag.*

Matti, Hjördis (1996). "Järnvägens kvinnor." *Spår. Järnvägsmusei vänners årsbok.*

Meddelanden från Svenska slöjdföreningen. Stockholm. 1884-1904 Svenska slöjdföreningen. Tidskrift/Årsbok.

Meinander, Henrik (1994). *Towards a bourgeois manhood. Boys' physical education in Nordic secondary schools 1880-1940. Societas Scientiarum Fennica, Helsingfors.*

Meurling, Birgitta (1996). *Sarons liljor? En etnologisk studie av prästfruars könskonstituering. Stockholm, Carlssons förlag.*

Mårtensson, Christina (1999). *Tjänstebefattning som kan för henne vara passande. Uppkomst och utveckling av könsbundna befattningar vid telegrafverket 1865-1920. Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 75. Göteborg.*

Nevéus, Torgny (1999). *Lagerkransar & logotyper. Symboler och ceremonier vid svenska universitet. Stockholm, Natur och Kultur i samarbete med Svenska akademiska Högtidskonventet.*

Nicklasson, Stina (1992). *Högerns kvinnor. Problem och resurs för Allmänna valmansförbundet perioden 1900-1936/37. Studia Historica Upsaliensia 167. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.*

Nilsson, Bengt (1996). *Kvinnor i statens tjänst - från biträden till tjänstemän. En aktörsinriktad undersökning av kvinnliga statstjänstemäns organisering, strategier och kamp under 1900-talets första hälft. Studia Historica Upsaliensia 179. Stockholm, Almqvist & Wiksell International.*

Norrman, Ragnar (1993). *Konserverade änkor och kvinnor på undantag. Prästänkornas villkor i Uppsala stift 1720-1920 från änkehjälp till familjepension. Uppsala, Stiftshistoriska kommittén.*

Närkes militärhistoria 1. (1989). *Närkingar i krig och fred. Soldater och militär organisation i Örebro län. Berg, Lars-Otto, Klingnéus, Sören & Norman, Hans (red). Örebro, Stiftelsen Nerikes regementen.*

Närkes militärhistoria 2. (1997). *Krigsmakt och bygd. Soldater, ryttare och befäl i Örebro län under indelningsverkets tid. Berg, Lars-Otto, Klingnéus, Sören & Norman, Hans (red). Örebro, Stiftelsen Nerikes regementen.*

Närkes militärhistoria 3. (1993). *Försvar i Örebro län. 1900-talet. Lyth, Einar & Gustavsson, Bengt (red). Örebro, Stiftelsen Nerikes regementen.*

Ohlander, Ann-Sofie & Strömberg, Ulla-Britt (1996). *Tusen svenska kvinnoår. Svensk kvinnohistoria från vikingatid till nutid. Rabén Prisma, Stockholm.*

Ohlander, Ann-Sofie (1986). *Kärlek, död och frihet, Historiska uppsatser om människovärde och livsvillkor i Sverige. Stockholm, Norstedts.*

Ohlander, Ann-Sofie (1993). "Änkor och fröknar. Kvinnors möjligheter till självständig försörjning från 1600-tal till 1900-tal". *Historiska nyheter. Statens historiska museum, nr 55.*

Ohlander, Ann-Sofie (1994). "Ellen Fries – Kvinnlig historiker och kvinnohistoriker." *Chios døtre gennem hundrede år. Alenius, Marianne, Damsholt, Nanna & Rosenbeck, Bente (red). Köpenhamns universitet. Köpenhamn, Museum Tusulanums Forlag.*

Persson, Fabian (1997). "Dog utlefwad kammarfröken.' *Det svenska hovfruntimret under stormaktstiden.*" Österberg, Eva (red), Jämmerdal och fröjdesal. *Kvinnor i stormaktstidens Sverige.* Stockholm, Atlantis.

Romlid, Christina (1998). *Makt, motstånd och förändring. Vårdens historia speglad genom det svenska barnmorskeväsendet 1663-1908.* Stockholm, Vårdförbundet.

Rönholm, Tord (1999). *Kunskapens kvinnor. Sekelskiftets studentskor i mötet med den manliga universitetsvärlden. Forskningsrapporter från Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet 12.* Umeå.

Sjöberg, Marja Taussi (1992). "Kvinnorna på Njurundatinget på 1600-talet." *Historisk tidskrift.*

Sjöberg, Marja Taussi (1996). *Rätten och kvinnorna. Från släktmakt till statsmakt i Sverige på 1500- och 1600-talet.* Stockholm, Atlantis.

Skillius, Enar (1994). *Mo härads kompani. Ett västsmäländskt indelt kompani genom 200 år. Meddelanden från Jönköpings läns hembygdsförbund och Stiftelsen Jönköpings läns museum LXIV.* Jönköping.

Sommestad, Lena (1992). *Från mejerska till mejerist. En studie av mejeriyrkets maskuliniseringsprocess.* Lund, Arkiv förlag.

Statistiska centralbyrån. *Funktionen för jämställdhetsstatistik (1998). På tal om kvinnor och män. Lathund om jämställdhet.* Stockholm.

Strömholm, Gunilla (1992). "1800-talets kvinnliga Uppsalastudenter."

Studenten, staden och sanningen. Bilder och essayer utgivna med anledning av Uplands nations 350-årsjubileum Bengt Erik Rydén (red). Uppsala, Uplands nation.

Strömholm, Gunilla (1997). *"Elsa Eschelsson : Sveriges första kvinnliga jurist."* Jareborg, Nils (red), Elsa Eschelsson. Uppsala, Iustus. De lege.

Svensk författningssamling.

Söderberg, Ingrid Hartman. (1998). *"Liberalismens döttrar."* Opublicerat manus, Örebro universitet.

Sörensen, Thomas (1997). *Det blänkande eländet. En bok om kronprinsens husarer i sekelskiftets Malmö. Malmö.*

Ulvros, Eva Helen (1996). *Fruar och mamseller. Kvinnor inom sydsvensk borgerlighet 1790-1870. Lund, Historiska media.*

Ulvros, Eva Helen (1998). *Kärlekens villkor. Tre kvinnoöden 1780-1880. Lund, Historiska media.*

Wendt, Rigmor (1999). *Kerstin Nordendahl. En sjuksköterska i tiden. Stockholm, Spri : Svensk sjuksköterskefören.*

Wendt, Rigmor (under publicering). *Okänd blir godkänd. Kerstin Nordendahl och sjuksköterskorna.*

Widén, Solveig (1900). *Änkekassa och samhällsklass : sociala strukturomvandlingar inom tre änke- och pupillkassors delägarkårer i det svenska riket 1741-1783. Pargas, Åbo Akademi.*

Widén, Solveig (1988). *Änkeomsorg i ståndssamhället. Försörjnings- och understödsformer för prästänkor i Åbo stift 1723-1807*. Åbo, Åbo Akademi.

Widén, Solveig (1994). "Prästfruns ställning och roll i församlingarna i det svenska riket på 1700-talet. En skiss." *Kyrkohistorisk årskrift*.

Wieselgren, Greta (1969). *Den höga tröskeln. Kampen för kvinnas rätt till ämbete. Kvinnohistoriskt arkiv 7*. Lund, Gleerup.

Wieselgren, Greta (1997). "Sömmerskeföreningen". *Stockholm*.

Åberg, Ingrid (1995). "Filantroper i aktion. Filantropiska fruntimmersföreningar i det tidiga 1800-talet." *På tröskeln till välfärden. Vålgörenhetsformer och arenor i Norden 1800-1920*.

Sjöberg, Marja. *Taussi & Vammen, Tinne (red)*. Stockholm, Carlssons förlag

Åse, Cecilia (2000). *Makten att se. Om kropp och kvinnlighet i lagens namn*. Malmö, Liber.

Öberg, Lisa (1996). *Barnmorskan och läkaren. Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870-1920*. Stockholm, Ordfront.

Öhrström, Eva (1999). *Elfrida Andrée. Ett levnadsöde*. Stockholm, Prisma.

Österberg, Eva. "På samhällstegens högsta topp. Drottning eller husfru." *Österberg, Eva (red), Jämmerdal och fröjdesal. Kvinnor i stormaktstidens Sverige*. Stockholm, Atlantis.

Personregister

- Adlersparre, Sophie (författarinna, förgrundsgestalt i svensk kvinnorörelse), 33, 115, 116
- Ahlström, Anna (fil. dr., rektor), 44, 102, 103, 116
- Almqvist, Josef Oscar (riksdagsman), 83, 84, 89
- Andersson, Hedda (läkare, första kvinnliga studenten i Lund), 67
- Andersson, Jonas (riksdagsman, liberal), 45
- Andersson, Lovisa (bondhustru), 45
- Andrée, Elfrida (domkyrkoorganist, tonsättare och telegrafist), 44, 45, 83
- Andreen-Svedberg, Andrea (läkare), 108
- Armfelt, Fromholt (generalguvernör i Svenska Pommern), 28
- Beijer, Margareta (rikspostmästarinna), 12
- Berg, Fridtjuv (ecklesiastikminister, folkskollärare), 102
- Bergman, Hjalmar (författare), 71
- Bergström, Carin (historiker), 19, 21
- Billing, Gottfrid (biskop), 90
- Bremer, Fredrika (författarinna), 33
- Broomé, Emilia (lärarinna, socialpolitiker, första kvinnliga ordföranden i en statlig kommitté), 104, 116
- Carlsson, Sten (historiker), 22
- Casselli, Hilda (förståndare för Normalskolan, ledamot i flickskolekommittén), 116
- Cleve, Astrid (fil. dr., botaniker), 44
- Darwin, Charles (naturforskare), 39
- de la Gardie, Maria Sofia (grevinna, storföretagare), 16, 17

- Djurson, Edith (kontorsanställd vid Statens järnvägar), 29, 30, 39
- Drysen, Anna Sara (prostinna), 26
- Eckhoff, Emil (antikvarie och arkeolog), 38
- Ekeqvist, Christina Catharina (prästfru), 22
- Emanuelsson Blanck, Agneta (historiker), 38, 69
- Eschelsson, Elsa (jurist, docent i civilrätt), 43, 44, 97, 98, 100, 103, 104, 118
- Florén, Anders (historiker), 16
- Florin, Christina (historiker), 37, 38, 47, 117
- Fogelklou, Emilia (Sveriges första kvinnliga teologie kandidat, författarinna), 97
- Fries, Ellen (historiker, första kvinnan i Norden som disputerade), 42, 43, 66, 78, 79
- Fröding, Gustaf, 58
- Gunnarsson, Kaisa (stationsskrivare, SJ), 71
- Gustaf III, 60, 78
- Gustav II Adolf, 59
- Hallén, Birger (vän till Elfrida Andrée), 45
- Hesselgren, Kerstin (yrkesinspektris, riksdagsledamot liberal), 106, 109, 110, 114, 117
- Hjärne, Harald (historieprofessor, konservativ politiker), 81
- Johansson, Karolina (banvaktsfru), 55
- Kock, Karin (ekonom, Sveriges första kvinnliga statsråd), 106
- Koivunen-Bylund, Tuulikki (teol. dr, domprost), 38
- Kovalevsky, Sonja (professor i matematik), 37, 82, 83, 92
- Kovalevsky, Vladimir (geograf), 82
- Leijonhufvud, Märta (skrivbiträde), 38, 39
- Lindberg, Elof (riksdagsman), 109
- Lindgren, Jan (historiker), 15
- Lindhagen, Carl (riksdagsman), 36, 92, 100, 105

Linnarsson, Hanna (prästfru), 24
Lundberg, Mathilda (läkare), 103, 116
Lundgren, Britta (etnolog), 13, 51, 65, 75
Martindale, Hilda (historiker), 85
Meurling, Birgitta (etnolog), 26
Mittag-Leffler, Gösta (professor), 92
Mörner, Marianne (rektor), 108
Netzel, Wilhelm (professor), 92
Nilebrant, Stig (journalist), 64
Nilsson, Ada (läkare), 30
Nilsson, Bengt (historiker), 47, 50
Nordendahl, Kerstin (sjuksköterska, sjuksköterskeinspektris), 68, 69
Norrlin, Anna (prästfru), 24
Norrlin, Sven Johan (kyrkoherde), 24
Nyblom, Georg (riksdagsman), 109
Nyström, J.F. (högerpolitiker, riksdagsman), 97
Ohlander, Anna (prästfru), 24
Palm, Beata (postmästaränka), 13, 14
Pastor Elsa (kyrkoherdefru i Kalix), 21, 22
Pegelow, Fredrik (generaldirektör vid SJ), 29
Philipson, Adèle (sekr. i "Akademiskt bildade kvinnors förening"), 88
Piper, Christina (grevinna, storföretagare), 17
Pontén (prästfamilj), 24
Rahmn, Maria (konstnär), 44
Ridderstad, C F (riksdagsman), 74
Rossander-Petrini, Gulli (FD i fysik), 39, 43, 44, 92
Rydh-Munck af Rosenschöld, Hanna (riksdagsledamot), 111, 117
Rönholm, Tord (historiker), 45, 46, 104
Samsioe, Gustav (postkontrollör), 84
Sandelin, Ellen (läkare), 43, 44

- Schotte, Axel (kommunikationsminister), 29
- Sillanpää, Miina (Finlands första kvinnliga statsråd), 106
- Skogh, Wilhelmina (första kvinnliga chef för en järnvägsrestaurang), 56, 57
- Sommestad, Lena (ekonomhistoriker), 15
- Staël von Holstein, Mathilda (jurist), 104, 116
- Stjernstedt, Georg (advokat), 109
- Svartz, Nanna (läkare, första kvinnliga professorn vid ett statligt universitet), 107
- Sörensen, Anna (adjunkt, rektor), 102, 108, 109, 116
- Tamm, Elisabet (riksdagsledamot, liberal), 106, 114
- Thomassdotter, Karin (länsmansänka), 14
- Thüring, Nelly (riksdagsledamot, socialdemokrat), 106
- Wahlström, Lydia (professor, historiker, kvinnoakademiker), 67, 109
- Wechel, Anders (Postverkets förste chef), 12
- Wechel, Gese (rikspostmästarinna), 12
- Wellander, Erik (docent), 49
- Wellin, Bertha (riksdagsledamot, högern), 106, 114
- Wicksell, Knut (nationalekonom, professor), 76, 92
- Widén, Solveig (historiker), 22, 25, 27
- Widerström, Karolina (första kvinnliga läkaren i Sverige), 79, 92, 114, 115
- Wieselgren, Greta (historiker), 100, 105, 108, 111
- Wigforss, Ernst (finansminister), 109, 110
- Winroth, Alfred (professor), 118
- von Bahr, Eva (docent i fysik), 44
- von Linné, Carl, 24
- Wägner, Elin (författarinna, kvinnoakademiker), 116
- Ådahl, Disa (prästfru, sjuksköterska), 24
- Öhrwall, Hjalmar (läkare, professor), 76, 91, 92
- Östlund, Agda (riksdagsledamot, socialdemokrat), 106

Befattnings- och yrkesregister

- adjunkt (inom kyrkan), 27
- adjunkt (vid läroverk), 36, 49, 98, 99
- advokat, 109
- aktuarie, 52
- amanuens, 92
- antikvarie, 38
- arbetare, 65, 77
- arbeterska, 34, 40, 41
- arkeolog, 38
- assistent, 65
- backstugusittare, 40
- baderska, 110
- baningenjör, 55
- banvakt, 55
- barnmorska, 35, 78
- befattningshavare inom försvaret, 26, 51, 57, 59, 60, 61, 62, 63, 64, 70, 96, 97, 112
- befattningshavare vid fångvårdsstyrelsen, 35
- befattningshavare vid hovet, 60, 61
- befattningshavare vid hovkapellet, 60
- befattningshavare vid högskolor, 62, 63, 92, 93
- befattningshavare vid järnvägen, 30, 31, 35, 37, 53, 55, 70, 72, 73, 105
- befattningshavare vid kommerskollegium, 35
- befattningshavare vid lantmäteristyrelsen, 35

befattningshavare vid läroverk, 62, 63
befattningshavare vid patent- och registreringsverket, 35
befattningshavare vid polisen, 59, 60, 97, 112
befattningshavare vid posten, 30, 31, 35, 37, 53, 54, 59, 60, 62, 64, 70,
72, 74, 75, 83, 84, 87, 105
befattningshavare vid riksbanken, 50
befattningshavare vid riksförsäkringsanstalten, 35
befattningshavare vid statistiska centralbyrån, 35
befattningshavare vid telegraf/televerket, 30, 31, 35, 36, 37, 52, 53, 62,
70, 72, 83, 105
befattningshavare vid tullverket, 35, 50, 53, 59, 60, 81, 97
befattningshavare vid universiteten, 62, 63, 79, 80, 86, 91, 92, 98, 99
befattningshavare i utrikesförvaltningen, 106
befattningshavare vid vetenskapsakademien, 35
bergsmän, 15
bergsmanshustru, 15, 16
bevakningspersonal inom skogsstaten, 97
bevakningspersonal vid tullen, 71
biskop, 27, 58, 112
biträde i civilförvaltningen, 94
bonde, 15, 35
bondhustru, 41, 88
botaniker, 44
brevbärare, 51
byråchef, 51, 52
diakonissa, 38, 61
distriktssköterska, 35, 62, 68
docent, 44, 49, 79, 98, 103, 104
domare, 96, 97
dräng, 21

dövstumslärlarinna, 45
expeditionsvakt, 53
flickskollärare, 39
flygvärdinna, 70
folkskollärare, 34, 97, 100, 101, 102
folkskollärlarinna, 34, 45, 87, 100, 101, 117
fotograf, 45
frälsningssoldat, 61
fysiker, 44
författarinna, 33
förrådsförvaltare, 52
församlingsassistent, 26
förste aktuarie, 52
förste kontrollör, 52
förste postexpeditör, 52
förste reparatör, 53
generaldirektör, 29, 51
generalguvernör, 28
generalpostdirektör, 51
geograf, 82
grindvakt, 55
guvernand, 27, 32
gymnastik- och idrottslärlare, 63, 97, 98
hjälpkvinna, 34
hovrättsråd, 60
husar, 63, 64
häradshövding, 60
indelt soldat, 22
indelt soldathustru, 22, 26
innehavare av järnvägsrestaurang, 56, 57

intendent, 52
journalist, 116
jurist, 43, 98, 104, 116
kamrerare, 51, 52
konduktör, 71
kontorist, 51, 53, 92, 100
kontorsanställd, 29
kontorsbiträde, 46
kontorsskrivare, 55
kontraktsprost, 27
kontrollör, 52
kramhandlerska, 32
kroginnehaverska, 32
kronofogde, 60
laborator, 76
lagman, 60
landshövding, 22, 27, 60, 107
landshövdingefru, 22
lantpostmästare, 12
lasarettsläkare, 103
lektor, 36, 39, 97, 98
linjearbetare, 53
linjemästare, 53
lokförare, 71
lotta, 62, 72
läkare, 30, 38, 43, 47, 67, 68, 76, 79, 80, 92, 101, 103, 105, 108, 114,
115
länsman, 14, 60
länsmansänka, 14
lärare 36, 37, 39, 43, 62, 63, 80, 98, 99, 100, 101, 102, 108

lärarinna, 39, matematiker, 82, 92
medicinare, 67
mejerska, 15, 88
nationalekonom, 76
officerare, 20, 60, 63, 64, 98, 112
ombudsman, 52
ordningspolis, 71, 73
organist, 44, 83
personalkontrollör, 54
piga, 21, 32, 40, 41, 47, 88
platsvakt, 56, 69
polissyster, 71
postbonde, 12
postdirektör, 51
postdräng, 12
postexpeditör, 30, 52, 53
postförare, 59
postiljon, 12, 59
postkassörska, 46, 51, 54
postmästare, 12, 13, 14, 31, 51, 52, 65
postmästarinna, 12
postmästaränka, 13, 31, 81
poststationsföreståndare, 53
posttjänsteman, 36, 52, 64, 65, 74, 100
postvaktbetjänt, 65
professor, 37, 44, 62, 79, 81, 86, 91, 92, 103, 104, 107, 118
prost, 58, 59
prostinna, 23, 24, 26
provinsialläkare, 80
präst, 18, 19, 20, 21, 22, 24, 26, 27, 51, 57, 58, 61, 72, 96, 97, 111, 112

prästfru, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 38
registrator, 52
rektor, 86, 97, 98, 108, 116
revisor, 52
rikspostmästare, 31
rikspostmästarinna, 12
sekreterare, 37, 42, 51, 52, 116
seminarieadjunkt, 102, 116
sjukgymnast, 45
sjuksköterska, 24, 35, 38, 61, 67, 68, 69, 80, 88
sjuksköterskeinspektris, 68
sjukvårdsbiträde, 88
skolkökslärarinna, 114
skolmamsell, 32
skrivbiträde, 38, 46, 47, 55, 94
smed, 16
smedsdotter, 16
smedsgesäll, 16
smedsänka, 16
småskollärarinna, 117
stamanställd soldat, 64
statare, 40
statarhustru, 34, 41
stationsbiträde, 53
stationsförman, 53
stationsinspektor, 51
stationskarl, 51, 64
stationsmästare vid telegrafstation, 87, 90
stationsskrivare, 71
stationsvakt, 56, 72

steward, 70
städerska, 56, 110
tandläkare, 47
telefonist, 46, 51, 53, 75, 89, 90, 100
telegrafföreståndare, 90
telegrafist, 44, 45, 46, 51, 53, 55, 75, 83, 84, 89, 90, 100
telegrafkommissarie, 51, 90
telegambud, 53, 56
telegambärare, 53, 72
telegrampojke, 51
tonsättare, 44, 83
torpare, 40
torparhustru, 41
typograf, 87
tågklarare, 71
tågstäderska, 56, 61
underbefäl, 64, 71
underläkare, 116
underofficerare, 64
vaktbetjänt, 87, 90
vaktmästare, 65
vägvakt, 55, 56, 69
yrkesinspektris, 114
överkontrollör, 52
överläkare, 103
överste, 42
överstinna, 26

Skriften kan beställas från Utvecklingsrådet på
Tel: 08-402 28 30 Fax: 08-24 10 91 E-post: info@utvecklingsradet.se

